

985

2065

9-69

ՅԵԻՐԱՆԵՅ ԳԼԽՔԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՏԵՆԱԳԵՐԱՆ

ԿԻՒՆ

ՍԵՒԱՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

ՎԻԵՆՆԱ

ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ՏՊԱԲԱՆ

1929

2000
7-69
v6

ՍԵՒԱՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

ԳՐԵԾ

ԳԻՒՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՎԻԵՆՆԱ

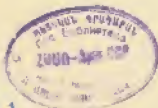
ՄԻՒԻՐԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1929

25746-4.3

25746-4.3

2001

1947-14-20

Լեւոն-Իսահակ Կարապետ Կարապետ
Կարապետ Կարապետ Կարապետ
9 հունիս 1946 Վաշինգտոն
Ի Երևան (Վաշինգտոն)

ՍԵՐԵՆԵՑ ՎԵՆՔԷ

ՄԵՐՆ ԵԹԵՆԻՆ

Ս.

Պատրիարքական և տառնական լծից հաշիւ-
րին ազատաւարող Քուսաւաստանք իւր տիրապե-
տութեան տակ անցնող հայ ժողովրդի մէջ
տնտեսականօրէն սկսեց մտցնել օտարական
կարգ և կանոնք:

Առատական տրեւելեան պետութիւն-
ների հղատակ հաշիւը ոտքը չէին որոշ
իրաւականի, արեւադարձութեան, քանի
որ առատատուն և առատատէր իշխանները
քանակաւոր, անժնական տրամադրութեան
և բնատուր խաւանաւորի չիման զբաշտիւ
րեւ և ոչ թէ կատարարեւ ևն աշղ ժողո-
ւրդին:

Առատական դրութիւնը հայ ժողովրդին
առատազատ անկող, անտեսադէւ կամ ճիւթա-
ղէւ ոչ ժաւարութիւններ չարաշահելով, չէր
զրկում նրան իր ազգային ինքնաշարժու-
թիւնը տրամաշարժու հնարաւորութիւնից,
իւր ներքին կեանքը ազգային օտարութիւն-
ներով անորինելուց:

Հայ վանքերն էին հայ մարգարէի ազգային ամբողջութեան ու խնդիրայնութեան արտայայտութեան կենդրանները : Վանքերն էին նաեւ վարչական կենդրաններ՝ ստեփնադպարաններ , ուստի եւ մահմատական սերտագնացները այդ կենդրաններէ եւ դրանց անաջնորդներէ վրայ էին ստեղծուելն ու շրջաբնում :

Այս դրութեամբ հայ մարգարէի մի խոշոր մասը եւրոպական միապետական կողմակերպութեան ունեցող սուսաց պետութեան իշխանութեան տակ անցաւ , ուստի եւ ռուս իշխանութիւնը հայ մարգարէի ստեղծման ու ստեղծման պետութեան հետ միացման քաղաքական ուշադրութեանը հայ եկեղեցու եւ վանքերի համար կանոնադրութեան մշակելուց սկսեց , տարւոյ 1836ի պարտէհեան , որը որքան եւ հայ սղորհւորներից քաղաւած լեղեկութիւնների հիման վրայ էր կոտմուած , սակայն իւր մէջ կրում էր բնութարարական կատարարութեան տարրեր եւ հայ եկեղեցուն ստեղծման միապետութեան շահերին ծառայեցնելու բնական յողովածներ : Բուս եկեղեցին Պետրոս Բեմից այդ վիճակին էր հասել , բնականաբար ռուս միապետութիւնը ռուս եկեղեցիների համար էլ նոյն քաղաքականութեանը դիմեց :

Այս կանոնադրութեամբ հինց հայ եկեղեցին իւր ստեղծման վիճակից ելաւ , միապետական ոգու կնիք տալիս ու ստեղծու-

նորաբար սկսեց աւելի մի պաշտօնական , սաւոր
ձեռակաւնութեան Էնթաթիայ Հիմնարկութեան
դասնաւ , կարգնելով իւր կենսաւանակութիւնը ,
իւր ժողովրդական սկզբնականքի մի քանիսր :

Երբ զբայ աւելցաւ եւ Թուսաշայ մաս-
տաւաններին Սկսական թուականներին չեղ-
տաւան «մարտականական» քննադատական
չորսմամբ Ծնունդ տաւան Հիւսիսում , ապրիւր
ունենալով եւրոպական պետութիւններին մի
քանի տաւանները , որանք առկայն ներկայ
զէպքում մեր ժողովրդի դարպաշմանը պ-
տակար չեղան :

Հայ Եկեղեցու , վանքի արմէրը մեր
կենսաքում մանտաւնոյ տաւրին լծի տակ
ապրելու շրջանում կենսաւերթական ու ապ-
դաշին տմբողջութեան հաւաքման նպատակ
է եղել : Աշխարհիկ դարպաշման ջանաւորով
մաստաւականները կենդանից , բուն ժողո-
վրդից կարտաւ լինելով չկարողացան բմ-
բունել այդ տարան վիճակը . մամուլի , մամու-
տը դրաւանքներին միջոցով հայ Եկեղեցու
բարեկարգութեան կարեւոր հարցը վերջը
հայ Եկեղեցու դէմ վատաբանութեան ,
անպատ հակաեկեղեցական քաղաքութեան
վերածեցին Ենթի ուստական յիզափոխու-
թեան շրջանում , որին հետեւանքները կզան
հայ Եկեղեցու արմէրի նսեմացումը , այդ
պատմական Հիմնարկութեան թուրացումը ,
վանքերին հետզհետէ հանդիշր ապաւ եւ տմա-
քացումը հայրենի պետական լիւստական-

քի (տրուկ պահպանութեան պարմով աշմ մ
նարից սկսել են դրուպուել), վերջնական հաշ
մարդու մէջ կրանական անասորեկութիւն
չառած քերեցր :

Ոչոք երկու մեծ սյուները առաջ քաղաքա-
կանությանը և հայ մտայինների աշխարհայե-
նական արտադրությանը հայ եկեղեցու և եկեղեցա-
կանների հանդիման իրենց բուն կոչման
ուղիքից, դարձրին նրանց աշխարհիկ ոգու
կործանող և մոլորող։ Ոչ մի դպրացուսմ է ոչ
ուղիքի և հանդիմանության արդյունք։

Ընդհանուր հասանքի ենթարկուեց եւ Մե-
ւանայ մենաստանն, որ միակ ոմանոսանն է
ուսուսահայոց քանն էլ զարծաւ անարամից մի
ստվարական վանք: Եթէ այժմ էլ կան հետա-
քորսւողներ մտայիններից Մեւան վանքոյ-
նիք, այդ ստուելադէս բնութեան սիրահար-
ներն են: Շրջակայքի ցեղերից ուխտի նկող-
նայ գիւղացիները հին ասանդականագուղե-
նական ստվարութեամբ են պնտւմ ուխտի, ոչն
էլ տարուէ տարի պակաս թուով ցոյց շտա-
յով ուխտաւորներն ճերմեանդու թիւն ու
ուխտի պնացոյի նպատակի պատակցու թիւն:

Նախկինն ռուսահայերի աշա միակ անաս-
պատան ճարտարները դարձան ժե՛ղ-բղ դարձու-
րնի՛մացում մի աստիճանիան վանք, որի աշ-
տէ՛քը աշտմ վանքի կրկու գրաւ շինուած ի-
նէլը էւ. Գեղամաշ Ծովափում դանուակի է է.
ոչ աշն ուսումնասէր էւ ասարքինի կրտսուար-
նէր ունենալը, որանցմամ Եւտանաշ անաս-

զուտոր Գեղարքունեաց աշխարհում երբեմն
երբեմն ուշագրտու էր դառնում՝ կաթնոցի-
կաններ տալով հայ ժողովրդին, իրեն մաս
քաշելով հայ իշխաններին։ Կմախքացման
չրջանն ապրեց յասկապէա նախկին սուսո-
հայ եկեղեցին ժիթ . քղ դարում, դրա հետ եւ
Սեւանայ մենարանը։ Այդ պատմական հա-
սարակական դարդացումը աւելի բնական էի կը
լինի, երբ համաստանի վերջիններ աչգ իս-
հերի խոկումներէ վայր մենարանը, ուր հին
եւ նոր տառաւոծների յաւթենեական ուսեղ
թափով պաշարն է կատարուել դարեր շու-
րանուակ, որ ոչնչան իմաստալի ու էլ աւե-
յի գեղարտւեսարէն նկարել է է. Շանթ իւր
«Հին Աստուածները» դրամալուծ։

Բ.

Սիւնեաց աշխարհի երրորդ զատուր
կաթնոց Գեղարքունին, հին խաղերի ասո-
րեսանցոց զէմ մըտն անհասար ու եր-
կար պատերազմների ապաստանարան է եղել,
ու իրենց չկրնով Գեղամայ ծովակին Սե-
ւան (ծովակ) անունը տալով, ծովափնեայ
ժաշոերին սեպածեւ արձանադրութիւններ
թողնելով խաղերը անհետացել են, ժառան-
գութիւն թողնելով ոչոք ամէնը հայերին։

Էւանաշխարհ, խալաձոր, սեպածեւ
ժաշոերով, խոր ալրերով հարուստ Սիւնիքը
Բաղրատունիների մեղքով Այրարատի քա-
ղաքական կեանքի վերածնութեան չրջանի

սկզբում խաչար դեր է կատարում հայ մարի
 ցարգաշման համար իր սմուր անգերում
 սպաստանաւորան ընձեռելով Թ. — Ժ. րդ դարում
 Փոքր եւ Մեծ Հայքի որոշ անգերից յու-
 նսիան հարածանքից հետացող կրօնաւորնե-
 րին : Այնպէս Ռամանաս կոչարը հարածանք
 է սկսում հայ եկեղեցականների գլխ, ի Բիւս
 որոնց եւ կրօնաւորների, որոնց ամենաբաւ-
 ասպաստանաւորանը դասնում է Միւնեսի աշ-
 խարհը :

Կրօնաւորների եւ նշնաւորների համար
 աշխարհի մտրուկունց հետ յարաբերութիւն
 անկենսաւոր հնարաւորութիւնից դուրի յինչը ,
 պատարամաւելի անգերը ամենապարկեւոր
 պայմաններից մէկն է , իսկ Միւնեսի աշխար-
 հը հինց աշխարհի էր . «ամարք անառիկը ի
 մտրուկան հնարից հետացեալք են» առած է
 այդ երկրի զատակ պատմիչ Օրբէլեանը :

Բաղրատունիների հետ խնամկեանե կապ
 հաստատելով՝ Ահաւ իշխանաց իշխանի
 դուռար Մարիամ իշխանուհին կնութեան
 ստնելով Վասակ Գարուս Միւնեսի իշխանը ,
 ինքը եւ իր յաջորդները եւ իրենց կանայք
 սկսում են երկիրը ճշմարտեմէ մենաստաններ ,
 անապատներ , եկեղեցիներ կառուցանելով ,
 կարծես մրցաւիտան մտնելով Բաղրատունի-
 ների հետ , որոնք իրենց հերթին Անիից
 սկսած մտնէր կառուցանելով գէպի Միւ-
 նեսի երկիրն են դնում :

Բաղրատունիք Հրազդանի տփերն էին

նկարագրարգում երկնասլաց վանքերով, Բիւնեայ իշխանները Պեղամայ ծովակի ափերին էին վառում կանթեղներ ճշրելուս հետքում կրօնասրներ եւ տառաւծաքնակ առաքինարաններ շինելով:

Արարական արչաւանքներէց յետոյ աւերած հայ աշխարհի սիրտը կրկին բարտխել էր, վերածնութեան շրջանն էր սկսում թե՛ իւր զարում զարդանալով մինչեւ ժողովրդ զարը, ձեռնասուսիքում բնայ իշխանների եւ հայ մտքի աշխատասիր վանականների: Զափաղանցութիւն շատարեւիք Սրբէլեանի այն տեղեկութիւնը, որ թաթարներից տարտում էն (նն) մեծատաան: Անշուշտ այս բոլոր մեծատաաններն էլ կենդաններ չէին գրի: գրականութեան, արուեստի զարդացման, տեղայն գարտ հայ մտադուււրայն կրթութեան ձգտման հանդրաւնագուհադաններ էին, մտքի աճութիւններ բնող է՛մ իսլամ հակառակ տարրի թայթայման եւ ապրող սյուցման:

Պեղաբարանեաց ծովակից էյնոյ միտի Հրադդան գետի վերայ կային թեղեհեաց, Ս. Աստուածածնի, Նեղոսի (Արդաբուն գիւղի մօտ), Բջու, Բաքրտովների, Կեչառիտի, Կարինիտի վանքերը: Սեւանայ վճիտ ծովակը զարդարուած էր Սեւանայ, Բարդաղանեաց, Ծոդադայ, Վանիվանից, Կոթայ Ս. Աստուածածնի (այժմ Ն. Աղիտման) եւ այլ վանքերով եւ անաղատներով: Բիւնիքն

ինքն եւ Գեղարքունեաց սահմանակից Վայոց ձորը ասելի էւս հարուստ էին անասաւանե-
րով, այնպէս որ Բողոց դաւառում (Վա-
փան) ըստ Սրբէլեանի կուր 48 վանք, Սի-
նիք ինքն ունէր 18 վանք, Տաթև, Երիցա-
վանք եւն, Վայոց ձորն 6 վանք, Խոտակե-
րից, Թանահոտ, Գնդաց վանք, որի համար
պատմիչն ստում է թէ Սիւնեաց Ստփա տի-
կինը չինել ասորաց յետոյ ասում է, Վա-
սանի էր անակն Վայոցն ձոր, չինեցի դառ
եւ եղի ակն ի վերայ:

Սիւնեաց աշխարհի վանքերի մէջ հոյա-
կապ էր Տաթևի վարդապետարանը (Սր-
բէլեան 1110, էջ 133 եւ 226), աչքի էր ընկ-
նում Վայոց ձորում Խոտակերաց վանքը,
Գեղարքունիքում Մաքինացաց (Սրբէլ-
եան 133) տպա եւ Սեւանոյ անասաւաը, որի իս-
կական անասաւաւան կեանքի հիմնադիրը
պէտք է համարել Մաշտոց վանուհոնին, յե-
տոյ ընտրուած կաթողիկոս (Թ. դարում),
որ տպրում էր միահամգերմ եւ բոկան
(Կիր. Գանձ. էջ 45), որը չէր բանջարոյ
զընդհանուր պէտա վնարեալ տպրէր (Յովհ-
նաթ. Դրասխանակերացի, էջ 230):

Գ.

Ճգնաւորական կեանքը յատկապէս Գ.
եւ Դ. դարերում տարածուեցաւ քրիստո-
նէական աշխարհի մէջ, ի թիւս որոց եւ
Հայոց աշխարհը: Գրիգոր Լուսաւորչի հա-

մար Ազաթանդեղոս (զլ. ՅՀԶ) ասում է որ
 «երթեալ . . . յաչքս եւ ի յարաներպս ելելքին
 բնակեալ լինէր եւ ի կատարս լերանց» :
 Հոգեւորականների միայն յատուկ շէր աշ-
 խարհից հետանալը , այլ եւ աշխարհականե-
 ներին , իշխաններին , որոնք կրօնի ամեղ
 ստորամեծի համար յարմարագոյն տեղ՝
 անաստաններն էին դնում : Բեզանդի Լուսա-
 ւորչի ուժով լծակից Տրդատն եւս շնորհաց
 զմարս միայնաւորութեան որպէս զսուրն
 Գրիգորս : Լուսաւորչի օրինակը խորհուստա-
 կան էր եւ Գինդ եւլ .ը բոս Բիւզանդի
 պատմութեան (Զ . 16) «էր տեսուչ ամենե-
 ցուն , որք մեանգամ վստն սիրոյն Աստու-
 ծոյ յաշխարհ էին մեկնեալ եւ յանազատս
 բնակեալ . . . » : Ըզնաւորական կեանքը շո-
 բունակուեց եւ Թ . զարում առաւել զար-
 ցացաւ : Եւջաննէս կաթողիկոսը տեսել էր
 Բեզանդ լերան վրայ խորագանաղդիսաներ ,
 կրօնաւորներ , որոնք «սա ստորատեղ լերինն
 կաշեալ կայանա . . . » զհարկաւոր տէստ
 մարմնոյն վնարէին» :

Այս օրինակ կենցաղի յարմար վաչքե-
 րից էին Սիսական աշխարհը , Վալայ ձորը . եւ
 կենցաղը պարզացաւ , ստույգ բերելով համայ-
 նական կենցաղ վարող խառակրաններ . «էին
 յոյժ բաղմութիւնք հեռացեալք ի հանդեր-
 ձից եւ ի մարմնաւոր կերակրոց եւ ցրտեալք
 ընդ քարամայրս եւ ընդ խորածորս վաչքիցն

մշտնջեննաւոր աղօթից պարագէիւն . . .»
(Յորդէյ. ԽԳ.) :

Ար. ու. գիշեր աղօթող եղբայրներ էին
պրանք, որոնք իմ քերի բաժնուամ «մշտա-
պաշտօնք էին», թի խումբը աղօթում էր,
միւսը հանգստանում եւ այսպէս սնդիկը եւ
անդնդհատ : Այս որինսկէ կենցաղով էր Գե-
ղարշաւիքում Մաքինացոց վանքը, որը իր
ուրոյն աշխարհայեացքի տէր մարդիկը ու-
նէր :

Այսպիսի միջավայրում ունում էր Սե-
ւանայ տնտեսարանի հիմնադիր Մաշտոց վա-
նականը, որը Բաղրատաւեանց սելաւորից
էյլիկով ընտկում է Սիւնեաց երկիրը եւ
նշանադրի ընտրում Սեւանը : Սինչեւ
Մաշտոց Սեւանայ տնտեսարան լինելու մասին
կրտն տեղեկութիւնները տնտեսը են :

Սեւանի տնտեսարան պատնաւուն բաւական
նպաստում էր այն հանգամանքը, որ նա
գտնուում էր կղզու վերայ : Գեղամայ ծա-
վակի հիւսիս արեւմտեան ծայրում գտնուող
այդ կղզին բնւ ամէնը 850 մետր երկարու-
թիւն 300 մետր լայնութիւն ունի : Կղզու
վրայ քիչ ծառեր կան, հարուստ է ծաղիկ-
ներով, ամառը գրաւիչ ող ունի, ձմեռը սր-
տաշունչ է : Խաղաղութիւն, անսնանաւայտ
յարմար վայրեր ունի :

Այժմեան Սեւանայ մենարանն այցիւղը
կը տեսնէ եւ կը լսէ, որ Մաշտոց նշան-
աւորական կեանքի գմուսըին ձեւեր է ունե-

դիւ, սպրեւելի նաեւ Սեւանայ կղզու, գիմաց դանուսդ «Մաշխոցներ» կոչուող բլրում, ուր աշմեան Գիլիջան Երեսան տանող խճուղին անցնում է, սպա Սեւանայ կղզու արեւելիան մասի ծովի խորացոյն տեղում ծովահայկաց մայրի դժուարամտաշէյի աշրում, շուրջ ինք տարի, ապա հարստացին ծովափնեայ անապատի մօտ կառուցուած հաղիւ մի մարդ տեղատրու խուզում, սպա կղզու գաղաթում, կարծէք թէ փորձելով հղնատրակուն կենցաղի բոլոր ձեւերը :

Սեւանում հեթանոսական հին տաճարի տեղ Մաշուց քրիստոնէական խաչն է բարձրացնում նորից, եթէ բնականենք միայն որ էրաւատրիչն աշտեղ կրանատրներ է աղաքիւն և ինքն սպրում էր շրնդովք թրջնութքն Սեւանի Գ.Յ. :

Սիւնեաց Վաղարշ Գորտուրի կինը Մարիամ ի յիշատակ իր հանգուցեայ ամուսնու փանքեր է շինում Գեղարքունեաց աշխարհում՝ սպա Մաշուցի համբար յեկով դաշիս է Բամարաբերդ ու Մաշուցի ձեռնտուութեամբ շինում է Աւարեկոց ու Մարիամ Աստուածամկն փանքերը (ՏԴԱ) : Աշտ իշխանաց իշխանն ալ դուրիս է զի տեսնելն արքայ հօրն — Մաշուց փանականին և նսիրում է քառ ամանց կայսրից, քառ աշխոյ փառից նա էր տաացած խաշափայտի մի փոքրիկ մասը, աստուածընկալ սուրբ Նշանը, որը զաշտը մեծում է անապատում ևս Գե-

դարձրանեաց ու Մալկաձորի շրջանի տեղեկու-
մեծ սրբութիւնն է, որին ուխտի գնում են
սովէն տարի ահապին խմբերով, իշխանը
նուիրում է նաեւ հոգեւր ու կալուածներ
(Օրրէլ 218) :

Մալաոց տնտեսութի եւ վաճառան կեան-
քի հիմք զնկելով դրազում է եւ գիտութեամբ,
խմբադրում է աշն ծխարանը, որ ցայսօր
իւր իսկ անունով Վալաոց կոչուում է
(հմմտ. Կիրակոս էջ 45) : Գէորգ Բ. Գառ-
նեցու մահուանից յետոյ բնաբոււում է կա-
թողիկոս ՏՅԴին, վարում է այս պաշտօնը
7 ամիս միայն եւ վախճանում է ՏՅՏթուին,
թաղոււում է Գառնիի մէջ (Աստղիկ էջ 147) :

Եթէ ժամանակի տնտեսականից տնայ-
լայտնի էին իրրեւ անհանդիստ, մշտապաշ-
տոն վաճառ (օրինակ Քանահուս, Երիցա-
վանք), տնայ տնանկների, ազգատների
սոցալատական (ինչպէս Հոսոմոսի վանք),
ապա Մեւանք Մալաոցի շնորհիւ պատնում
է բնիկերցաւորաց տնտեսաւ, որ որ ազգի-
քին բնիկացաւորում էր բնիկերցաւորութիւ-
նը, այնպէս որ Ք-ժ.րդ գարում Մեւանք
գտնում է ուսումնական կենդրոն (Ռոմա-
նեան, Ազգապատում էջ 1158) : Այս շրջանում
բացի Մալաոցից Մեւանքի միաբաններից բն-
աբոււում են երկու կաթողիկոս՝ Ստեփանոս
970 եւ Կարդիա 992 թուին, վերջինս
մասին Աստղիկ տեսւմ է որ ուսումնական տնձ
էր (էջ 276) :

Միւնեաց աշխարհի ծաղկման շրջանում
աշխարհում Գեղարքունին Սեւան անապատով
Թ—Ժ. դարերում կարեւոր դեր է խաղում,
Ժի կողմից հիմնաւորներ եւ միւս կողմից
գիտնականներ տարով:

Գ.

Անապատական կենտրոն վանքերի ծաղկ-
ման երկրորդ տեսանկյնի շրջանը մեղանում
սկսում է դարձեալ Միւնեաց աշխարհից—
ԲԵՃ Անապատից Ժի-րդ դարում, Շահ Ար-
ստի սրչաւանքից եւ հայերի մեծ պայքից
շեռայ: Այդ ծաղկման շրջանում գերակեն-
դանում է նաեւ Սեւանայ անապատը եւ շա-
րունակում է իւր կենդանութիւնը պոհի
ցալսոր, ի հարկէ հետզհետէ հասարակական-
պատմական հասանքներին եւ արդեցութիւն-
ների տակ, փոխելով իւր նպատակը, անա-
պատական կենցաղի մեւերը:

Ծարճ 7 դարու պատմութիւնը՝ Ժ—Ժի.
Սեւանի անապատի անարդէ է, իբրտ հա-
տակատար տեղեկութիւններ կան, որոնք նա-
րութիւն չեն տալիս:

Ժի-րդ դարու սկզբում, Այրարատի տ-
ւերումից եւ Ժողովրդի տեղահանութիւնից
շեռայ Միւնեաց աշխարհը, որ համեմատա-
բար քիչ էր տուժել, նորից սկսում է հայ
գրականութեան, գիտութեան, հայ Ժողո-
վրդի մշակութիւնի պարտաւոր պատասխան

աշխատանքը ևւ աշդ տեղից ծառայում
սխառւմ է պանդուխտն կոչմեր :

Վերածնութեան յիսկանար մանրա-
մասն տեղեկութիւնները տալիս է Աստըն
Վ. Դարբիժեցի իր պատմութեան ինչ.—քիւ-
զրութիւնում, փոքրիկ ընդհատումներով
նկարագրում է վերածնութիւնը Առջւեւ և
Փիլիպպոս կաթողիկոսների մամանակ, որք
չարանախոսում է տպու յաջորդ հայրապետ-
ների օրոք :

Անձ պաշտօնից շատը հայ երկիրը աճա-
յանում է, իսպանականում է, փանքերն էլ ան-
աէր ու անտիրաւեան մնալով աւերում են :
Վրոյ եկեղեցիք ևւ փանարայք աճենեքեան
անշուք ևւ անպատիւք, ընտին կողադաւալք
ի դորդուց ևւ ի աղաւաւց, մինչ զի ևւ անշր
սեղանն ևւ ա աճենեքին մերի ևւ րուց : Բազ-
մաժամանակեալ փոկեալ գրամք իստար . . .
ևւն ևւն (էջ 290) :

Գիրն ու պարտիւնը փանքերում էր
տեղաւորուած, երբ օրանք խախտուում էին,
ընտեան էւր պարտիւնն էլ մատաղաթեան
կը արտէր զոչ ընտ ընթեւնալն գիրս,
աւտւմ է պատմադիրը, աշլ էին փոկեալ ևւ
յոշալ մատեանք ստաւաւածայինք . . . » էէջ
290) : Խիտ մատշլ դոյնեալ է նկարա-
գրում Դարբիժեցին մինչեւ վերածնութիւնը
կողք կրօնաւորների, աւհատարակ հալեա-
րականների կեանքը (հմմտ. էջ 288—289) :

Սխալութիւն անտիւթեար փնտի ունէին

գլանքերն ու կրօնասրբները, մինչև որ Սուր-
պիս հայկակոյսար եւ Կերակոս կրկնը ժէյղ
դարու սկիզբը մեծ անաղատի հիմերն են
դնում Միւնիքում, որք քստ Պատմիչի հեղեւ
մայր եւ ծնող ամենայն անաղատաց եւ
ասիի յառասրտիեան սպիտ Հայոց»
(էջ 254) : Յիշեալ բարենորոգիչներն աջակ-
ցում էին Ներսէս Մոկացի, Սահմանոս, Գա-
ւիթ հայկակոյսոս : Իսկ Կարապետ հայկակո-
ւոսն էջմիածնացի պնդոց ի Սեւան կղզին եւ
դայն տեղին շինեոց անաղատաւ եւ կայ հաս-
տատ մինչև ցարար» (էջ 255) :

Ըստ երեւոյթին Սեւանայ անաղատն էլ
ամայացել էր, եւ այս բնօհանուր գերամ-
նութեան ժամանակ փերակեղանեանում :
Տփթիսեցի Լոյսեյրներ Չիխոզեանները
ժէյղ դարու կիսում նորոգում են անա-
ղատի կրկու պիստաւը եկեղեցիները՝ Ս-
Առաքելոցը եւ սուրբ Ստատածածինը իրենց
հաշուով եւ եկեղեցական զոհասնէր նուի-
րում : ԺԸ. դարում նորոգուում է կրկին
Ս. Ստատածածին եկեղեցին, նորոգուում է
նաեւ կղզու միւս եկեղեցին Ս. Կարապետը :

Անաղատն ընդարձակուում է եւ հնո-
րասրտութիւն տայիս միտրաններ պահելու,
մանրամասնութիւններ տե՛ս Ծախաթ- Բ.
հտր. եր. 214—227 եւ Սմբատեան «Գեղար-
քունիք» եր. 115 : Սելակերաներ էր տալիս,
սրունք յառասրտում էին ժողովրդին մի կող-
մից իրենց ճղնասրտեան, կրօնասրտեան

կեանքով, միւս կողմից գրով եւ գրականութեամբ :

Քննադատ այն է որ անտպատեքում մշակուում է այն կենցաղը ժամանակների, տեղատեղերի, զգեստների եւ միայնա-կենցութեան եւ կրօնաորական ժառանգութեան, որ կային Ղփթիների անտպատեքում : Մովսէս կաթողիկոսը, մարդասպան զանա ժամանակ երբ գնում է Երուսաղէմ, այն տեղից էլ Լեզիպոս շրջադաշտում է Ղփթիների անտպատեքը եւ վանքերը, ծառաթմբում նրանց կենցաղի, ժամակարգութեան հետ եւ մեծ անտպատի հաստատութեան ժամանակ ողբապարծում քաղած տեղեկութիւնները (Մ. Դարբիթեցի, էջ 285) :

Մէրդ գաբու. վերածնութեան առանձնաշատակ կայմն այն է որ վանականները Զոհնա օրական կենցաղի խառաթիւններ կրելով չէ միայն, որ հայ աշխարհը յոստաօրել աշխատում էին, այլ եւ յատկապէս արատաքին պիտու թիւնները սորիւրով, այն է աստ-քաղցի հեղինակների գրութեանը կարգաւորով, թարգմանելով եւ նրանց հետեւողութեամբ ներերը կազմելով :

Փոշխափաշտեան գիտութիւնը՝ արամաբանութիւն, քերականութիւն, տօմարագիտութիւն յատկապէս ուղագրութեան են առնում եւ հայ միտքը բնդաշնում, խորանում է իւր մէջ տանելով եւ բուսական գիտութեան տուեալները : Հայ կրօնաւորները

են չի նստած աշտարակով և արտադրական նոր հո-
տանքի ջառագայտները, կողմնակիցները,
որանք առարկներ շարունակ ինքնաշխատա-
թեանք պարտադրած են, հայ պրակտիկ թիւեր
նախաջնում: Քրիստոնեական քաղաքական-
նաթեանն աշտ խառնադահանջ հետեւողները
աշխարհիկ կենցաղի փոփոխութիւններից հե-
տանալով հանդերձ անապատում համեմատ
կրօնատարի սպրտաւոր տեղեկագրով, հազա-
ւոյնաւոյցման իւրաքանչեւ աւելն քանկով
երբեք չեն քաշուում արտաքին պատկերի-
նեքի փոխադաստանթեան աշտ և աշտ հիւղերի
ծանոթանալուց, տոբարեւոյ: Քրիստոնեա-
կան կրօնը երբեք նրանց արդիւք չի պնտած
պիտանթեան հետեւել ա իրենց աշխար-
հաշտացքները ընդլայնել:

Զի կարելի պատկտտանքով շկտարդաշ
աշտպիտի պիտանթեան հետեւողների նախա-
հոր Բաղէշի Թեոդորոս փանքի Բարսեղ փար-
պտալաւի աշտ աւղտթեամք աշխատանքը,
որ Քնդաղար և անձանձիր արնաթեամք
աշտ հանապաղ կացեալ ի դուռն խմտտից
պիտանթեան քաղիւք պցաշտ և պցերեկ ապո-
թիւք և ընթերցամք» (Կաւր. էջ 398): Սա
սկտած է «Դիրք տաճանացը» կարդալ մին-
չեւ փերձը, նորից է սկտած կարդալ եր-
բարդ, շորբարդ և աշտ սնդամներ մինչեւ
«փերսահաւաւ կղեւ, որ աշտց և ս կարէր ս-
տացանել» (էջ 399):

Կրօնաւորի կտմքի ոշտը աշտ դէպքում

յողթեաց է հանդիսանում որ հետզհետէ անստացանդերում տկուտ էն սաղսրել՝ «նախ գրեթեկանութիւն . . . զկնի նորա Բարձրանքն տկուտ էւ ապա զՊարսիքն, զՍեւերոս գութիւն» եւն եւն :

Այս գիտութիւնները ծագելէ են նաեւ Բիւանում, որի գրադարանում ցայսօր կան մնացած նման էրկեր եւ աշխատութիւններ :

Ե.

Անստացաւ հոգեկան ուժեղ ոգորումներ ի վայրն է եւ պէտք է շեշտել այն, որ փոքրամասնական ներքին ուժեղ ապրումներ, հոգեկան սրանումներ ունեցող անհատները եւս անսպաս էն քաշուել եւ հանձարեղ տեղծողարժութիւններ արտադրել :

Հասարակական հոսանքներ են կրել եւ կան աշխ էլ, որ կեանքի մէջ իմաստ որոնողներին, իմաստ եւ նպատակ զնել ցանկացողներին հարկադրում են միայնութեան, ստանձնաթեան մէջ լինել, գրախ չբնադատի կեանքը նրանց այնքան տպագրութիւններ ու սրանոյն նիւթեր է առիւթ, որ միայն մէջ այդ ամէնը տարրաշուծել, պատուրել եւ արմէքուրել շեն կարողանում, տկամայից մղուում են միայնութեան : Եւ որ տեղ տեղի յարմար է հոգու ներքին ցնցումները ապրել, եթէ ոչ միայնութեանը մէջ :

Հարկաւ նման պահանջներով անսպասանականների թիւը շատ քիչ է կրել, գոյու-

թիւն սենեցող թաւի շատ քիչ տակտան է կարգ-
մէն, սակայն գրանցով անտարաւոր աւրէկ քը-
չի նսեմանում, ոչովհետեւ թանակով չէ որ
պիտի պնտնտարի, այլ սրակով:

Գրիգոր Նարեկացին, այդ աստուածա-
խոս միասեկը ու որոնումներէ դժուարին
ուզիով տարիներ շարունակ ասաջ զնացող
անտարաւորանք յաւագոյն ապացոյցն է որ-
տադարձեալն անտարաւորանի իր բոլոր յաւ.
կարգերով, նա չքումն է անտարաւոր նշանա-
կութեան եւ նրա «Միջերդարեան մասնա-
նք» չի կարգեր եւ չի կարցնի իր այն սրէկ-
քը, որ նա տնեցի է Աստուծոյ ու մար-
գաւ փոխարարերութիւնը որոշելու ծան-
րակէիտ փիլիսոփայական հարցի համար:

Անտարաւոր լինելով նաեւ համայնակե-
ցութեան նախապագ, բնականաբար աւելի
իր որոշ կարգն ու կանոնը, որի մասին բա-
ւական մանրամասն տեղեկութիւններ ապրի
է Դուրիմեցին (էջ 256—257):

Մեւանը մամանակի աչքի ընկող անտ-
զասնեքից էր եւ այն կարող ու կանոնն ու-
նէր, որը պէտ էստ իշխում էր ՓԹ. դա-
րաւ սկզբում, ինչպէս այդ երեւում է Շահ-
խոթեանեանի տեղեկութիւններէց (Ք. հաս-
ն. էջ 225) եւ Կիւմրի շխանեցաւ Մեւանոյ պատ-
մութիւնից (էջ 150—151):

¹ Տե՛ս նաեւ Մուսիկեայի «Անտարաւորանե-
ներ եւ մանաւանդութիւն» յատկացէն Մեւանի մա-
ւթն, էջ 140—151:

Քեռսի եւ Դսարժեկաց տեղեկութիւն-
նէրը չբի մէջ բերելն անհրաժեշտ է Սեւանի
անապատի ներքին կենցաղը հասկանալու
համար :

«Մահմեդեցիքն՝ թէ ուրաւ է անապատ-
ւորաց միայն կալ՝ եւ մեծել ի խցի . եւ
պահել զմիտս եւ պարհաւազս սուրբս ամե-
նայն անմարտի մտածութեանց հեղեկանաց
եւ մարմնականաց , եւ թաղուդ զկամս իւր եւ
լինել հնազանդ եւ կատարել կամաց առաջ-
նորդին . եւ ոչ լինել ամէք ասացուած ա-
ռանձին , ոչլ ամենայն ինչ հասարակաց ի-
նել . եւ ուսաջնորդն հոգացել զամենայն եղ-
բարց օղևան , եւ բաշխեացէ ամ եւ պիտոյ-
սացի . եւ ինչ ոչ ունել ի խցի՝ եւ կամ աւ-
տել . եւ հանապազօր ի տարին պահօք ան-
ցաւցանել , բաց ի շարաթէ եւ ի կիւրակէ
եւ ի սէրունական ստեղծ : Ի սպաս հրաժա-
րեալի ի զինուայ եւ ի մայ . եւ յամենայն
սուտը յաջղն եւ յերեկոյն խոտաւթանիւ
ան-
խափան պանդուխտս եւ զմտածութիւնս ա-
ւարն : եւ յամենայն շարաթ օր եւ ի կիրակի
օր , եւ ի սէրունական ուսարան զգիշերն
պաշտամամբ անցուցանել մինչեւ ցատաւտան ,
եւ ի սոյն աւարս անխափան մատուցանել
օրտաւրադ . եւ հասարակ ամենեկեան մեծ
եւ փոքր , ի միտսին պալ ի մարմնաւորաց
դորձաց կոչնակն , եւ ի սեղանն մարմնաւոր ,
եւ ի տեղի տղօթից , եւ ի յաջանէի բաց ա-
ռանձին պնել զմարմնաւոր կերակուրն , եւ

ի մեծէ մինչեւ ցփաքունս միաշափ աշխարհ
եւ դրածանեւն մօզաց՝ միաշափ:

Այլ էւ գորպիսութիւն եւ զմեւ պղե-
տաւցն գափն ի գրաց, գրասիրիւցն, որ է
գլխայ ինսիրն, եւ գրատակաւսին, եւ գա-
րեմն, եւ պղպոսն, որ է մաղեղէնն, ի ներ-
քայ պղեատաւցն ի վերայ մերի մարմնացն, եւ
նաւորակ տմեկեցուն պղեատն բաժանեալ տ-
տուեղէն յեցի՝ եւ ոչ բամբակեղէն. եւ գա-
տուեղէն շապիկն երկայն պնդեալսր առնել
մինչ ի յսուն. եւ գաւի մտչեղէն: Աւ ասեմա-
նեցին տմեկեցուն թէ ի բարանչիւս որ ի բարձր
պղեատաւքն չըջեացի, եթէ միաշխակեաց իցէ՝
բուսիրիւցիւն եւ քառակուսովն. եթէ երկց
իցէ՝ փխրանաւն, թէ արեգոյ իցէ՝ փխրանաւն
եւ վեղարաւն: Այս կրօնաւորական պղեատ
տմեկեւսին տնչեալ լիալ էր, եւ այժմ սորս
դափն, ինկ վեղար եւ փխրն թէպէտ գոյր,
այլ միայն ի մտմ ողորկիցն պղեմսին, եւ
զկնի սրճակման մտմուն ի բաց եղեալ յին-
քեանց, եւ իբրեւ պաշխարհակամա չըջին:

Այլ էւ պարզ մտմաւորացն ասեմանե-
ցին, գառաջին մամ գիշերայն տաշտամարք
կտաւորել ի աւրունի աւսրուն եղանակու
«խիչեացուք» աշխարհն. եւ երկու կանտն ստղ-
մոս եւ ի վերջն կանտնաղլուխ մայնիւ. եւ
նաւորակաւն շարական եւ սահաւորաւն, որաւ-
սան վստն նմեկեցուց. եւ սրճեալիւն ըստ
խորհրդոյ աւսրն, եւ ի վերայ՝ քաղաւանք
շարականաց. եւ ինկաւորք, եւ աղլուք

մայնիւ. նոցին զկնի բնիկեանուլ դյաւաժա-
 ւութի, եւ ի վերայ նորա շարտիան քա-
 աղաւաճի նաւին, որ ընթերցաւ. եւ զկնի
 երկու կանան եւս սաղմոս. զհետ նորին հարցն
 իւրովք սարօքն. եւ զարեւելից ժամն, իւրով
 կանոնաւ սաղմոսոսին. եւ զկնի ստաւառու
 ժաման, եւ երեկոյի ժաման, յետ արձակու-
 ակելոյն՝ զիս խրատականա բնիկեանուլ յա-
 մենայն աւարւ. եւ զերրորդ ժամ ցերեկին,
 եւ զվեցերորդ ժամն, եւ զիննկորդ ժամն,
 իւրեանց նշանակեալ սաղմոսոսին, դաս եւ
 որիչ ի միմեանց յիւրաքանչիւր նշանակեալ
 ժամս ասէին. եւ զկնի պատարագին սուրբ
 մատաւցանէին. եւ զարարողութիւն պատա-
 րողին՝ պարօք եւ արեկուակօք, եւ իւրաքան-
 չիւր օք իւրովք նշանակեալ զդատութիւն. ա-
 մենեքիան խոստովանեալ եւ սուր զդատաւո-
 րեալ, տհիւ եւ զողութեամբ կալ առաջի պա-
 տարագին, եւ մտաւոր եւ արտառել աղօթել
 եւ զխակ ի օրաի՝ թէ զինչ աղօթեն. եւ ի
 սկզբանէ պատարագին մինչեւ ի վախճան
 ցրնթերցումն, Վերբեւ հաշնցինն աւետարա-
 նին, անդադար եւ անմիջոց հեղութիւն արտա-
 ստա ի մէջ եկեղեցւոյն իրբեւ զրդիւումն աղ-
 բեր. եւ զկնի պատարագին, ոչ վաղվապակի
 առնութիւն կերակուր, ոչ յերանելն յեկեղեց-
 ւոյն լոկեալն բնիկանային իւրաքանչիւր օք ի
 խաղան իւր, զի զընկալեալ շնորհան եւ դաւ-
 տաւորութիւն մտացն՝ զօր բնկալան ի սուրբ
 պատարագէն, մի դուցէ, փարատեացի ի մի-

տաց նոցա, և. անգ և. ս ի խցին ժամ մի ա-
ռանձին ազոթիւք անցուցանէին մինչև, հան-
դարտէր յորտեքումն սրտից նոցա. և. յոր-
ժամ հարկանէին զկոչնոց ուղանոյն՝ ապա
ռանձնեքեան մազովէին ի սեպտիստունն՝ և. և
միահաղոյն նստէին ի սեղանն՝ և. ուտէին
յոնջեացն, և. յորն միանգամ տանութն կե-
րակուք՝ ի բոլոր տարի. և. յաւանին զկերա-
կորն սաշմանեցին զիյս ընթեռնուի, զի որ-
պէս քիմք զհամա հաշակեն, աոյնպէս և. և
միտք դրանս Աստուծոյ քննեցեն:

Արդ այս յայտելի կարգ և. սաշմանք նո-
ցա, զոր վերայտառցեալ վարդապետքն սաշ-
մանեցին երկուքին արամբքս, իսկ զճամուկ
ստորինութիւնս նոցա՝ զոր ունէին, նա մի-
ւոյն, զիտէ, որ թնիկ դոիրաս և. զերթիւս-
մունս սրգւոց մարդկան: Քանզի ամենեքեան
դարդարեալք էին զանազան աստաքինու-
թեամբք, ամանք ստեակացութեամբ, ամանք
պահոց պնդութեամբ, ամանք արթնակացու-
թեամբ, ամանք արտասուանեղութեամբ, ո-
մանք լուակացութեամբ, ամանք հիւանդաց
սպասուսրութեամբ, ամանք ալլ կերպիւք
մինչ զի ամենեքեան արժանացեալք էին
չնորհաց սրբոյ հոգւոյն, առ որ հոգն լինէր
սրբանուէր ազոթք նոցա:

Այս տեղեկութիւնից երեւում է թէ որ-
ւայ մէկ մասը ժամերպութեան էր նուիրում
տնտեստականի, բայց և. ունէր իր յատուկ
աստաքինութիւնը. Կ. Ե. շքնել, շարունակ

սրտս սրահել, շարունակ կանդնամ լինել, ուրանք մտքմնական կարողութիւնից վեր են եւ հոգու ոյժք, սրգոյստէ կամքք միայն կարող են յաղթահարել այդ ամէնուն :

Այս տեսակէտից անսոցատականները յիշատի դարձանայի հոգեկան ոյժ են ունեցել, եղել են հոգեկան հետաքրքիր բնօրնայեթիւնների տէր, ի հարկէ ոչ բոլորք եւ կարողացել են աշուխտով աղպել ժողովրդի վրայ : Անսոգատն այս տեսակէտից բարոյապահան զգաստացման խաչար նշանակութիւն է ունեցել ժողովրդի վրայ եւ հետեւ է պահել դեղձումներից : Հասարակական գործացման խնդրում անսոգատի գերք աշուխտ է, բունի որ անսոգատի ույցերու ուխտաւոր ժողովուրդը նդնասորի կենցաղի մասին յտելով, կամ աշքով տեսնելով, մի կողմից գոտում ում էր իւր հաճոյքներից եւ միւս կողմից հասարակական կարեկցութեան, բարեգործութեան էր հետեւում իւր հոգու փրկութեանը համեմատ : Անսոգատը մեր ժողովուրդի բարոյական գործացման խաչար աղպակն է եղել :

ԽՆԾՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Ա.

Հայ վանքի ու կրօնությանը ունեցած դերը Հայ ժողովրդի յաստիճակման թեկնած ինքզնու յատկանշական շարժանիչ բնագույնը — լոյժ ԺԹ. դարում սուսահայ Հայաստանի պատմութեան մէջ տեւեում էնք, որ մինչեւ այդ դարու սկիզբն եղած երկուսի փոխարարերութիւնը այլ եւս զսլաթին չաւելի:

ԺԷ. եւ ԺԸ. դարում Հայ կեանքին դոյն առաւոր վանքն ու կրօնութիւնն էր. Հայաստանի կրօնական գարդազման դերիչիւսդ արարը կրօնութիւնն է իսր դրական մասնակներով՝ իր վերածնութեան քունն աշխատանքով: Սուսահայ ոյժմեան Հայաստանի այն ժամանակուայ բնած տարածութեամբ ունեցնողը՝ Հայ մշակոյթի աշխատանքը վանքերում եւ անսարսնութեամ էր տեւեում, Հայ կրօնութիւնն էր ժողովրդին ուղի ցոյց առաւոր դէպի ինքնութիւն ազգային ամփոփումը:

Անցէք ԺԹ. դարու փերջերում սուսահայ Հայաստանով, յատկապէս ԺԷ. — ԺԸ. դարերի վերածնութեան կենդանի Սիւնեաց աշխարհով՝ Գեղարքունիքով եւ կր տեւեւէր որ այդ ոջտիւները Հանդէս են եւ նրանցից մէկն է միայն դեռ տակաջնում իւրը պակասած հրապի նման, — որք Սիւնինն է:

Հայ կեանքի — սուսահայ Հայաստանի գարդազման յատկանիշն է այդ — Սիւնինը:

միակ մնացորդը կրանական դարդացման ալն
մեծ շարժման, որ ալնքան թափափ ոկուուեց
մէ. դարում եւ շարունակուեց շուրջ երկու
դար :

Եթէ ստաջ հայ կրանաւորն էր հազւադ
գաւաթարակը ժողովրդի ու նրան գրի աւան
ու աղիտակը հաւկացնողը, եթէ կրանա-
ւորը՝ առհասարակ հազւադականն էր
խմաւորութեան աղբիւրը, որին դիմում էին
հայ իշխանաւորն ու ասմիկը, ապա մի՞.
դարում ստան աւաւորը աւաւահայ կեանքում
ալն աշխարհականն էր, որ առաջ աշակերտ
էր, ալն մասուցիչ էր դարձել : Դերերը
դիմի վայր են դաւնում մի՞. դարում կրա-
նաւորն եւ աշխարհականի մտիւյարտը-
րութիւններն աւաւակէտից եւ վանքն ու կրա-
նաւորը ալն մասնում են աւաւադ միտու-
նակ ուսուցչի : Արաւաքաւաւ աւաւահայ եկե-
ղեցին յարեգարգում, կարգ ու կանոնի
աւակ է մանում եւ կարծես աւելի ոլն է
աւանում : Եղեւ են ու կան ալն էլ պաւ-
մարաններ, մասնաղներ, որանք սուս իշ-
խանութեան հայ եկեղեցու նկատմամբ ցոյց
ստում թեւարկութեանը, որաւորն մայրի
էմանագին մասաւորութիւնը շուրջ աւաւ-
կանական պաւիւնների մէջ աւակ են հայ
եկեղեցու հղորացումը, կանանաւորումը :

Յիրտի երբ համեմատենք Հայաց հայ-
րաւիանների վիճակը պարսից ու ասմանց-
ւոց միտուցիաւութեան մամանիկ մուսաց

սիրքայեղեստութեան ժամանակէ չեաւ, կը տեսնենք մեծ տարբերութիւն որ յապտափերջին շրջանին է խոստում եւ ի պնաս մահմանական սիրապահեստութեան:

Համեմատեցէք Մեկիքսէի կաթողիկոսին բանաւ անկաւ, աքցանով իր միւր պոկելով իրեն տեսեցնելու, Բակովր կաթողիկոսի սուրբին տարերը փոքրցում համարելու. վիճակը՝ մեր ժողովուրդը որտեաւհայ կաթողիկոսանքի Բուսաց կաշաք նկարագրանալու պայտասեան տեսնելով աւարտադրութեան չեաւ: Կարգացէք ալլա տաթիւ եզան նկարագրութիւնները լեզուաբանութեան եւ համեմատեցէք ու կը տեսնէք որ տարբերութիւնը խիստ մեծ է: Նախկին սալայի վիճակն «անեցող կաթողիկոս» ալլա իշխանաց իշխանի որտեղին պատիւն տնի, շրջապատում է շրջով ու արդարագործով, որ ալլաով ամէն ինչը պնաստեղ, տեսարանի գերի ժողովրդի համար մեծ արժէք տնի:

Մակայն ալլա փոքր, պայտասեան պնանքն ու տեսնելովանքը, տեսնելանքն «պատրաստ ենք ծառայելու», «չստամ ենք» պատիւները հայ եկեղեցու յովանդարեմութեան ու ծառայող ինչիւր, հեղհեղ խորոյանքն ու ժողովրդը ցամաքելու միջոցներ են եղել:

² Առաջ Գործիք, էջ 282—283, 2-րդ խորհ. Բ, էջ 72—73:

Եթէ մի կողմից սոսի միտպետական
 տպագրութեանցման նպատաւով դարձ գրած
 միջոցներն էին պատշաճ հայ անշուք պա-
 տերով, բայց կենդանի ողորմ տպագրութեան-
 ներքի, շքեղատարղ դժբեքներով, սակեպատ
 պատանդով, պատկերներով, բայց ծննդայի
 նման՝ բովանդակութիւն ասանաբուն, տպա-
 տիւս կողմից հայ մատուցութեաններն Եւրո-
 պայի ԺԸ՝ գարա փոխութեան, իրա-
 պաշտութեան, բնագրութեան նախնական-
 ներքի հետ՝ Երկրորդ կամ Երրորդ տպգի-
 րից ազատութեան ձեւով ծանոթանալն ու
 մեր մտքովդ էլ լուսաւորելը, որ նշանու-
 կամ էր նրանց լեզուով կրօնից՝ իրաւ ազ-
 ատեան տակ եկեղեցաց տպատպարկու-
 տեանց՝ պատառ դեր չէ խաղացել աչգ գրու-
 թեան սառն գարուն մէջ:

Հայ մարդն էլ հետզհետէ անսկսու-
 կան տմեղ պայքարներն, հետեւի խառ-
 նուում ու տապաւնութեան կենդանի գրի,
 գրութեանութեան օջախից հարստանալու,
 գրամագրի մէջ է տեղափոխում: Հայ ա-
 նեւոր գրամագրութեան գիտելով է գրադուսմ:

Սկսեալով է, որ աշխարհիկ գրադա-
 նութիւնն էլ գեւ երկար մամանակ հայ
 վանքի, հայկաւորութեան կողմնակի աջակ-
 ցութեան շնորհիւ է գարգանաւ: աշխար-
 հականն ու աշխարհայինն էլ հայ հոգեւոր
 գործողներից է սկիզբ տանում: Իրաւամբ
 ցայտար դանդաղում էն մտքի գործողման
 կողմնակիցները, որ հայ անեւոր դուր ան-

տարրեր է պէտքի հայ մշակույթը, մինչդեռ թէկուզ ժէ.—ժԸ. դարերում, էլ չեմ տեսնում ժէ.—ժԸ. դարերում հայ մշակույթը համեմատութիւն է պահի հայ աղետահան գառի կողմից :

Այսպիսով մի կողմից սոսաւհայ հատուած պահպանիչը, սուսաց տիրապետութեան ձեռք առած միջոցները, միւս կողմից մեր սոհաստրակ աշխարհիկանայր համար գործ դրած միջոցները, երբորդ կողմից ստարացման եւ ստարանայր համար սոսա՞հ էկած հրապոյրները, սոսահայ հոտում ի կեկեկցիւնները են ամաւ պճնուած սաշարի, սոսնց կենդանի սգա, վանքերը հետզհետէ մարում են, անսպասները փխտակի փրածում եւ դրանց մէջ մուտ է միակ փրջին փան Գեղամայ ծիծղան ծոփակի վրայ թառած Սեանայ երբեմնի ուսումնասանչ, աշմ հանգչոյ անսպասը կարծես կենդանի սոպոցոյց — օրինակը մնալու ժէ.—ից մինչեւ ժԹ. դարու փրջը կատարուած պատմական մեծ յեղաշրջման :

Բ.

Պարսից տիրապետութեան տակ էգած հայ երկիրը ժէ.—ժԸ. դարում հետզհետէ թուրք-թաթար տարրով լցւում է եւ հայաբնակ Արարատը եւ Սիւնիքը բաւականաչափ դատարկում են հայերից ու արանց տեղ հիմնում են թրքաբնակ գիւղեր :

Պեղարքունեաց աշխարհն եւս պէրձ չէ
մնում աշխարհաց քանիսն նոր ոգեղումից :
Սկսանայ լնի արեւոր քանում են թուրք-
թաթարական լնակիչներ : — Պեղարքու-
նեաց աշխարհի լնակեցութեան օջախ
փանքերն եւ անապատներն աւերում են ,
ամայնաթեան ենթարկում . պէրձ է մնում
միայն Սկսանք , որը կղզու փրայ շինուած
լնակիւք՝ շատ էլ մտաշէլի չէր աւաղակա-
րարայ թուրք տարրի յարմարումներին :

Հասանդ եկեղեցական կարգի համա-
ձայն հոշակաւոր փանքերն՝ անապատներն
հաշտմ էին թեմերի եկեղքոններ , որոշ
չրժանի պիտեւ պատկանում էին աշխարհա-
պատին , որոնց տարբերով պահում էր
անապատը , փանքը իր միտքանութեամբ :
Այդպիսի թեմեր էին պէս Սիմէոն Արեւանդի
կաթողիկոսի ժամանակ Պեղարքունի-Հալ-
րափանքը , Շոգաղայ , Մաքինեաց փանքերը
եւ Սկսանայ անապատը , որն ունէր 18 գիւղ
բոս Պամբուի :

Սկսանայ թեմի գիւղերը ժԹ . դարա-
սկզբում , Եփրեմ կաթողիկոսի օրօք էին
Բարձապի , Բճնի , Բարափանայ , Հանդա-
մալ , Բարաքիչի , Եաշնի , Դղմաշէն , Դեր-
քին Ախտայ , Վերին Ախտայ , Ասպիւնք ,
Շահրիւ , Վարսեր (Չրչում) , Կամամոր ,
Հոսպուսիկ (այժմեան Չիրախուն) եւ Պօր-

սակ Վաշմ Սրտակչու¹ ընդ ամէնք
15 գիւղ :

Այս գիւղերի ընտելիչներէ տարբերով
պահուած էր վանքը, սակայն ընտելիչներէ
միւր քիչ էր, ուստի և Գանիէլ կաթողի-
կոս 1802 թ. Հոկտ. 12ին կանգակ է տալիս
Աւանայ Աւարդիս վարդապետի անունով,
որ պէտք ժողովարարութեան Արեւան և
Վրաստան, Տիֆլիս, Աւանայ սուրբ անա-
պատը գլէն և հաստատուին պահելու հա-
մար — չիղպէս ժողովարարն հետպետ
են այժմ յերկրէ և ի ընտելութենէ իւրեանց,
այլ յանապատն կայ շինութիւն և ընտելու-
թիւն միարանից, մի՞թէ ժողովարարն հե-
ղանալով ի տեղւոյն իւրեանց, հոյս տունն
ևս հետանայ և անհետ լինի, մարմինն հե-
ռուարութիւն ընդունի, այլ և ոչ հո-
ղին . . .²

Աւանք թեմ էր, ունէր իւր տուղ-
նարը, որը թէև վարդապետ էր և միտ-
մամտակ վանահայր, բայց բոլոր Եփրեմ
կաթողիկոսի 1828 թ. Հոկտ. 26 և Յով-
հաննէս Է. կաթողիկոսի 1832 թ. Նոյ. 2ի
շրջաբաններէ . . . հրաման անի . . . դա-
մենայն սուղնարդակուն պարտաւարու-
թիւնս և պարծա պատկանեալս թեմիդ կու-
տարիչ անենայն բարեկարգութեամբ . . . և
ստանալ ի ձէն՞ յանուն Անուպատին պահե-

¹ Դեղաբոսնի, 143:

² Գեղաբոսնի, 142:

նայն հողեր տրամեման ասհմանեալ նուէրս եւ
զատուրս մեր, որք են պտղի, հողերամբն,
կապուպուս, քահանայաթաղ, եւ աչքս նուի-
րանի ստվարականք. . . »¹¹ :

Հայ վանքը, անսպասար պահուղը եղել
է ժողովուրդը իւր ստաքքով, աչքովն էլ
պահում էր Սեւանը, իբր ժի փոքրիկ թեմ.
մինչեւ 1836 թիւր, երբ սոսո իշխանութիւնը
տալիս է հայ եկեղեցւոյ կառավարութեան
համար «Պաշտէնիա»ն, որով Ռուսահայոց
ժողովուրդը բամանում է վեց թեմի թե-
մակուն իշխանութիւններէ, կենդրոնները
վանքերից, անսպասաներից տեղափոխելով
քաղաքական իշխանութեամբ գծումն նահանգի
կամ շրջանի կենդրոնական քաղաքը : Հո-
ղեւոր կենդրոնն անսպասից քաղաք է տե-
ղափոխում. այս եկեղեցւոյ աշխարհական-
նայումն էր :

Սեւանայ անսպասուն սեւեր եւ իւր տե-
ղականութիւնները, պիւղերը, խանութ-
ները, քրտպալները, ստեպն եկամտաները
չտա քիչ էին : Դժբախտաբար Սեւանայ
մենաստանի պիւանը ասհասարակ տեղանուն
ու թերի է, մանասանց մինչեւ Յանկուն
թուականները, ուստի Մենաստանի, շուս-
կապէս նրա անտեսական պրութեան մասին
որոշ տեղեկութիւններ հնար չեղաւ քա-
ղել¹² : 1832 թուի եկամտան է եղել 165

¹¹ Դեղաբանի, 144—145 :

¹² Սեւան անսպասի պիւանը, 11911 թ. ի կարգի
է քերի Սեւանի միարան, այժմ հանգուցեալ Սղնիկ

Քուսման, 26004 գրան, 1833ին 196 Քուսման, 5700 գրան, 1834ին 77 Քուսման, 1350 գրան, 1835ին 103 Քուսման, 1200 գրան: Եկատմունքի տարրերու թիւեր տեսնէ՛լ դաշխ է նրանից, որ նուէրները, խաշահամբարները պատահական ընտրի մեծն եւ ասորերը են լինում նաշխար ու խաշահարների թիւին, տարաւ թերթին, ժողովրդի կացութեանը:

Գրամները պէս պարզական կիրառութեամբ են գանձում, ինչեւ ուսուց տիրութեան թիւեր տեսնէ՛լ քարդէն շորս տարի տալով:

1828 թ.ին ուսումնական պատերազմից յետոյ Գեղարքունիքը հաշտուա է գտնում շնորհիւ Արաշկերտից, Հին Բաշտպիտից եկած գաղթականների, որոնք 1830 թուին բնակութիւն են հաստատում արմա՛մեան ն. Բաշտպիտում եւ շրջակայքում: Գիւղերի բնակիչների թիւը շատանալով տեղանում է եւ Ահեանայ մենաստանի եկամուտը, քանի որ մի կողմից ուխտաւորներն են շատանում, միւր կողմից հնաւանդ սովորութեամբ Ա. նշանք մենաստանի նուիրակ վարդապետը տանում է, գիւղացիների ցանկութեամբ, գիւղերը շրջեցնելու եւ բնութեան պատահարների, տարափո-

Վ., որք ծալել է ծալք ուղղէ եւ տեղեկ 1915—1920 թ.ին, որից եւ շաղում եւ տնտեսութիւնը տեղեկութիւնները:

խիկ հիանդութիւններէ առաջն ստնելու, եւ հաւաքում է նսւէրներ յազուա մենաւսանի:

Ոյ տեսել է, թէկուզ ի. դարու սկիզբում, թէ ի՞նչ հանդիսով, ի՞նչ քերձ հաւաստով, Գեղարքունեաց եւ Մարկաճօրի շրջանի գիւղացիք դալիս են մենաստանը, մանահայրը խնդրում: Ս. Նշանը իրենց գիւղը տանելու, ի՞նչպէս մենաստանից թափուրով, շարահանով, մենաստանի հնչիւն դանդերի զոգանչիւնի առկ, յայտ, արցունքով համապարհ են գնում Ս. Նշանը գէղի գեղեր, ի՞նչպէս գիւղացիք խմբերով գիճաւորում են երբ Ս. Նշանը գիւղի ծայրն է հասնում, հիւանդները անկողիններէից իջնում են ու գիշերույին զգեստներով գիճաւորում, կին, երեխայ, ծեր, մանուկ յաւաճառաչ միակ ողնութիւն իրենց ցալի Ս. Նշանից ազատելով գիճաւորում են նրան — նա կը տեսնէ, որ մենաստանը շրջանի ժողովուրդի համար խիստ կարեւոր գեր է կոտորել, մոծաւանդ ԺԺ. դարու առաջին կիսում:

Գիւղացին իւր տնտեսութեան սրուձաւար սիրով նախրում է մենաստանին, բանի որ նրա կրօնական-բարոյական կեանքում Գեղարքունեաց աշոյ շքնաղ անապատը կենդրանակաւ տեղ էր բռնում:

Կրօնական քմքմութեմ, կեանքի դժուարութիւնների յողթաւաբելու ոչմը ներ-

շնչելու, ցաւերի, վշաւերի մխիթարութիւն առաւնալու. աղբիւր էր գիւղացու համար. եւ անտարտար սոյդ պէտք կատարուած էր աւելի խաշար շափով ժիժ. դարու սկզբնեւում, երբ հայ ժողովուրդն իր ամբողջութեամբ կրօնական — եկեղեցական — գաւառալուսեայ թիւն ունէր:

Հայ ժողովուրդը պատմական ու աշխարհայրական պայմանների շնորհիւ մէկ կողմ երբեմն երկու դար ուշ էր սոցիալական զարգացման այն շրջանը, որ քաղաքակրթական ժողովուրդներն էին ապրում: Ժիժ. դարու սկզբում հայ ժողովուրդը եւրոպական ժողովրդի մերածնութեան սկիզբն էր ապրում. ձոր նրա երկիրը, յատկապէս սուսահայ հատուածը, սկսել էր փակ օնտոսութիւնից, անուշտաղտրծութիւնից ելնել ու կամայ կամայ անցնել մանր արդիւնաբերութեան շրջանը:

Նահապետական էր կենցաղը, օնտոսութեան մէկ ժիժ. դարու աստիճին քառորդում: Ամէն ինչ գիւղացին իւր տունն էր տնտեսաւորում, իւր բնամեքի սլօտով, դրսից ներսուծող անտեսական — արդիւնաբերական շատ քիչ էր ատանում: Քաղաքը սուսահայ հատուածի մէջ մէկ հաս էր — երեսներ այն էլ ասիական քաղաք, որ մեծ գիւղից քիչ էր տարբերուում: Այսպիսի շրջանում ամէն ինչ անուշտաղտրծական էր լայն մտքով, աշխղհ, ինչպէս միջին դար

բում Եւրոպայի ժողովրդի մէջ էր: Եւ ինչպէս վերջինումս ժողովրդի մասաւոր դարդացման գեղը վանքի, հոգեւորական ձեռքին էր, այնպէս էլ եւ մեղանում էր:

Կարգացէք Խ. Արտվանի Վէրք Հայաստանին ու կը տեսնէք, որ ԺԺ. դարու սկզբի Այրարատի, ինչպէս եւ Սիւնիքի ժողովուրդը գէա միջին դարու, թէեւ վերջին շրջանի, կեանքն է ապրում. ՎԽԺ մարդիքը միջբնէրը ամեղրելով, պատու կնանիքը շարասը կոնստանդնուլի տակին՝ կամոց կամոց տանից դուրս էլան ու Տէր-ողորմեայ քաշելով, Հայր մեր տուելով, Հրոժարիւմքը կամ Հաստաւով խաւարումնիմքը քրթնելի տակին փնթփնթալանելով, իրար ողջոյն տարով՝ շատր իր տակը քշելու շորք կամ մարթին ձեռին բռնած, քիթ քիթ աւած զնային մամ, դուրս պաշտցին, էն վախտին վրայ հասան, որ տէրտէրը գէա չէր էկել, մամկունին աւեցին, որ ցանդակը քաշի ու իրանք մի քանի ծուներ պնելուց յետոյ, մորդիքը սեղանի առաջին, կամ սեղի տակին, կնանիքը եղի գտաւ մ իրանց համար իրար մօտ շորք փռեցին, չարեցին, գլուխ գլխի գրին ու սկսեցին գրից տնել... Եւ:

Այս էր հայ գիւղացու, կ'ստեմ հայ մարդու, որովհետեւ ուսումնայն աչդ

* Խ. Արտվանի, Վէրք Հայաստանի, Ա. հոր., էջ 12—14.

չրջանում դիւզացի էր, քաղաքացի ներկայ
մտքով գրեթէ չկար: Հաղեւոր ու մտաւոր
անունդի պատկերք:

Նրա անտեսութիւնը շիտէ անտեսու-
թիւնն էր: Չէինին կարասներով շարած, տմ-
բարը հացով յիշը, կթի կովն ու դովզ-
նէրը, Փոքիթ ու ձաղը տակներին, գոմում
կապած, քեռչիան ձին թափլումը, դու-
թանը պանը* լծած, մասամբ եմշով կա-
թանով, տանձ ու խնձորով խցթլթում...
կարասներով կոպակ, կճճներով պանիք ու
գտովուրմայ, արաշներով դոխ, բախ, աղսր-
մակութ, բղղներով եղ ու կարաղ, մոթաշ-
ներով պանիք, ձո՛ղ, ի՛նչ տուն⁵:

Այս էր նրա անտեսութիւնը եւ նրա
հասկացողութիւնը ոչ միայն ժի՛ւ. գարու
տոռաջին քասորդում, այլ նոյն իսկ
Պաւկան թուերին նոյն դարու, որի նկա-
րագիրը տալիս է սեման հայրենասերի ա-
շակերտը Պերճ Պոպեան իր մի լարք՝ Հացի
խնդիր, Կոռամուղիկ, Խոս եւ Վարդիթեր
աշխատութիւններում:

Նոյն դրութիւնն ունէր համարեա՛ Պե-
գարբունեաց մարտիրոսը դեռ 70 տկուն
թուերին եւս. քանի որ այս պատուը իւր
աշխարհադասկան պալմաններով չառ էր
կարած քաղաքակրթական կենդրոններէ.
Հաղարդակցութեան դիւրին միջոցներ չը-
կային. այս շրջանի մարտիրոսը պանդաղ է

* Նոյն, էջ 27—28:

առաջ դնում դարգացման սեղանի, միշտ դրեժէ կէս դար ևւ աւելի յետ մուտքի հաս-
րեւան երեւանի շրջանից։ Էյ շեմ առում
Տփիսիսի ու Բաղասի հայ ժողովրդից։ Իր
երկրի սրբաօխը Մեւանի նման, առ էյ
կզգիւցած, կարուած է աշխարհից ևւ մի
անուղաւ ևւ մաքի դարգացման տեսակէտից
սուսահայ հաստատում։

Համեմատեցէր Սարգիս Փիւսիւնի-
նար Բաղադարացու Կոր 1895 թ. Մեւանի
միւսրան դարձաւ ու վանահայր ևւ մնաց
այդ պաշտօնում մինչև 1912 թ.։ Վարած
մարդարիւթ վէպիկի նկարադրութեան հետ
ն. Սրբեւանի նկարադրութիւնը ևւ կը
տեսնէք, որ 50 տարի յետոյ էյ Գեղարքու-
նեաց շրջանի ժողովարդն այն մասուր-
տնտեսական վիճակն ունէր, ինչ որ կար
ի՞նչ. դարս ստաջին քաղաքում երեւանի
ևւ շրջապատի ժողովրդի մէջ։ Դոյն խտնեկ
ու մոմի, իսկ տէր պարմեայի, Ս. Դեւանի
տխտ զնալուս ցաւից ազատելու համար
ճակատի տակէքը կարելու ևւ իսկրելու,
կուրտուրուն է իշխուր։ Կրտակալն-վանակալն
գաւառիարակութեան եմիքն է, որը Մեւանայ
տնտեսական շնորհի պէտ պահում էր ժո-
ղովրդի մէջ։

Այս ազգեցութիւնը, այս պատիարու-
կութիւնը կարող էր տալ Մեւանայ անա-
պատը, բանի որ մամանակի տնտեսական
մասուրականը բմբոմումը հայ ժողովրդի

մէջ իր անուղական կողմից չէր գուրա
հեղի :

Եւ յիրաւի ժԺ. զարու տառջի քա-
տարդում եւ մինչեւ Շոտլանտ թուականները
Մեւանք ինքն էլ փակ անտեսութիւն ունէր .
նա էլ մի օջոխ էր , իր վարացումով ,
կով ու ոչխար պահելով , նա չուշ նահապե-
տական մի մեծ գերդաստան էր , որի նա-
հապետը փանահալին էր : Մնաստատական
կեանքը մարեջմ ախուր , սուկայծուղ
չրջանն էր տարում : Նրա մէջ աշու չրջանում
չկար ալլ Էւս ժԷ. — ժԷ. զարու կեանքանի
ուսուցման , գրասիրական ոգին , բաց
կար անհատական աստքինութեան ոգի .
նշանակէականներէ կեանք , որը սակայն միա-
րանութեան բնականութիւնը ու գոյնը չէր ,
ինչպէս ասած էր , ալլ աշու աւան անհատ
մեծանկեցի , նշանակութիւն , որը եւ իրր տակա-
ծուղ պատրաստ պատրաստ էր ուսում մա-
րուղ անաստատի խաւարում : Հասարակական
կենցաղի դարդաւան հետեւում էր անա-
պատը . հասարակական կեանքը ելնում էր
փակ անտեսութիւնից եւ սկսում քաղաքային
անտեսութիւնը . մասաւոր շարժումը թէեւ
դեռ հաղեւորականի հակողութեան ասակ ,
աշխարհիկ ստորին էր անցնում . մնաստանն
էլ անաստատինը թողնելով փանքի էր վե-
րածում :

Այդ չրջանի Մեւանույ մեծատանի կե-
ցաղն էն նկարագրում անաստատ եկամ , ուն-

անդ սուրբած երկու. հոգեւորականներ՝ Զա-
քարիտ Կոյ. Գուշապեան — Բէհրուդեան,
որք Երեւանի առաջնորդ էր 1825 թ. և սուրբ
Մանուկ Վ. Կիւմուշեանցի, որք 1828—1830
թ. Էջմիածնի Սինոդի կողմից դալիս է
Սեւան վանքը կանոնաւորելու:

Կիւմուշեանցի նկարագրելով 30 տեան
թուականների Սեւանայ անապատի միա-
րաններին, որոնք խուսով 20 ևն հաշւում,
ամէն մէկին տալիս է կրօնաւորի վայելիչ
մի ամական. օր. մէկն է շաղաւնորարոյ,
հլու և հոգատակ նախադասի, արի, աղա-
թաւէր և ընթերցատէր. միւսը շաղապ-
տեալի, բարեհամբոյս, նշնատէր. . . ի մարդ-
կային կողմէրանաց տկարագոյն, բայց
հոգւոյ ետանդիւն արի, զգաստ և սրբա-
տէր. մի երրորդը զայր համեստ, աղօթա-
տէր, ընթերցող, ձանօթ քերականութեան,
նարատառնութեան և թուարանութեան,
մամտաց, անդադար սողմաներու. մի
չորրորդը (կարապետ մահտեսի կոչը)
սիմանալի լուսով զարդարեալ բազում ա-
ռաքինական մասամբ, զաւղման բոլոր և
գիտման թիւնն շարականօք անդիւր իր
անսխալ բերան մշտամտունչերու առ Սե-
ւանած . . . 10⁹:

Այս տեսիլնական վարքն էր իշխում
ինդ հանրապէս միաբանութեան մէջ. բայց

¹⁰ Կիւմուշեանցի, էր. 84—101:

և Կալին Ընկապեղեաց տնայինք, որոնք առաւել ևս խառակրան էին: Այսպիսիներից էր Մեյքուն Ընկաւորը, որը 1851 թուին է փախնւնուել և թաղուել մենաստանում: Այս «փաղէր» զնչնաւորական կեանս դամեանայն ժամանակս կենաց տոհմելոյ և անշահեղելոյ զշարքեկ հաց և ջուր - նաեւ զցաւք և զցեղեկ տաւել տարապէր ի մշակեակուն աշխատութիւնս¹¹: Նոյնպիսի սրբակրան ընկաւորներ կն եղել նաեւ Ռաֆայէլ, Մխիթար և Մակար փարդապետներ, որոնց մասին Կիւմուշխանցին խոսում է հիացմունքով, որովհետեւ գրանք «սրբութեամբ հեղտութեամբ և բառատութեամբ փայլէին»: 'Երանցից Ռաֆայէլ Վ.-ը իւր ամբողջ կեանքում միայն հացով ու ջրով է քաւականացել, որական հաղար ծունը է գրել, միւսը՝ Մխիթար Վ.-ը գրքեր է ձեռք բերում և արտադրում: Մակար Վ.-ը եղել է «Անուպատի գարգը»¹²:

Անուպատի տնակաւան քոյր գործերը կատարում են միտքանները՝ հաց թիւել, փայտ կտրել, կով կթել, տխար տաւակել, լաւար (նու. շկար դեռ ևս) փաղել, մի խառքով ո՛չ մի ծառայող գրախ մարդ չկար: Ամենուկ Վ. Կիւմուշխանցին միայն փոխում է տոյ կարգը. փարմելով շորս աշխարհիկ նաւաստիներ, ինքն առում է, որ

¹¹ Կիւմուշխանցի, էր- 41:

¹² Մտնքամանութիւնները տեւ Կիւմուշխանցի, 71, 72:

գանձի մշակակիւմն բոլոր ծառայութիւնները
իրենք միայնակներն էին կատարում ան-
խափր, թէ՛ գարդապետները, արեղաները
և թէ՛ մահաւախները (աշխարհիկ ստանդ
կրօնաւարական տառիճանի միայնակներ¹²) :
Սենատական միաբանութեան կենցաղն հա-
մապատասխան էր իրենց վարք ու բարքին :
Զարտրիա արքեպ, Գուրապետանի նկարա-
գրութեամբ նրանք բարի, հեղ և խանութ
էին. Էթէ մէկը միտին մշտացնում էր,
ձեռքը համբարում էր, մեղաց ատում, թա-
ղութիւն պանում :

Ուր միտնդամ էին կերակուր ստում,
որ յինում էր յարաց, սոցից կում աշխ ըն-
դեպէններից պատրաստում. գրեթէ սոց
տարին պատ են պահում, բացի շարաթ և
կիրակի օրերից, երբ նաւակատեաց կերա-
կուր են ստում. հաջին մարդիկ, որանք
առք կերակուր չէին ստում. կույին օրիշ-
նէրը, որ հինգ օր ծամ էին մնում. իրենց
սենեակներում կրակ չէին անում, հողնում
էին խարաղն (քորդ) բուրբ, գոնահարից
սկսած մինչև մահաւախն : Վանահայրը ս-
տանդ միայնակների պատասխան իւր համար
աւանդին կերակուր չէր պատրաստում : Սե-
փականութիւն շանէին ունէն ինչ հատարա-
կաց էր¹³ :

Թցերը հատարակ քորից ու հողից էին

¹² Անդ, Եր. 82—83 :

¹³ Եւսթատիոսեան, Ստրատոր. Բ. 220—221 Եր.,
216 Էր. :

պատրաստուած, շատ նեղ էն ու փոքր, որոնց մէջ հազիւ մի մարդու մահի՞ն կարող էր տեղաւորուիլ. խցերը խնայ էին: Ըրազի ծախն էլ լցուած էր մէջը եւ միաբաններն նեղուած: Այս խցերի փոխարէն համեմատաբար նորը շինուած է 1834—1835 թուերին Սոփհաննէս Վ.ի փանահայրաթեան օրով եկեղեցու տրեւմանն կոպեր¹⁶:

Այժմեան աջցելուն էլ կարող է տեսնել կղզու վերին մասում, Առաքելաց եւ Խ. Կաթողեա փանքերի առաջ, հին խցերի փլուտակները, նեղիկի լուսանցքով, հազիւ երկու մարդասեկ ունեցող, հասարակ քաղաքէն խցերի մնացորդներ եւ տերակներ. խցեր, որոնք սրուչ պատկեր են սալիս մէջ. դարու մենակեացների կենցաղի:

Նկատենք եւ այն, որ միաբանները առաջնորում ապրել էն կղզու վերի մասում՝ դպրոթին. այժմեան տերակ խցերի մօտ. մէջ. դարու առաջին քառորդից եկել են կղզու փոքրի մասը՝ հարթափայրը — այժմեան տեղը:

Անտպատակման կենցաղը օրինակելի չբխտանէական պիտի լինէր. բնականաբար նրանց անմիջական պարտքը—ապրիլը նոյն—պէս պիտի լինէր օրինակելի: Իւր փանքերը փորուել են շարունակ Խ. Բարսեղի կանաններով, տրտաքին կենցաղի տեսակէտից. խի ժամակարգաթիւնը եղել է ասորեր ու—

¹⁶ Անդ:

մտրակա՛ն ժամակարգութիւնից, իւրաքանչիւր մանք ինքը տշխատել է յարմարութեամբ ընդհանուր կանոնին, իր ասանձնաշարտուկ կողմն էլ ցուցադրել :

Անուղարատեանի կենցաղի մէկ մասը ազոթքին պիտի նուիրուէր. ազոթք, որ անմիջական—ներքին հոգեկան մաքրութեան, մերածնութեան պիտի նպաստէր եւ ազոթք, որ լինում էր մարդկայի, տշխարհի յանցանքների, մեղսորդների, վշտացեալների, կարտաւարների, հիւանդների համար : Դրանով պիտի քաղատուի եւ աշն, որ մտորութեամբ իրենց հոգու փրկութեան համար մեղաւորներն նուիրում են անաւնեղէն, դրամ, ցորեն, դարի, ալլ եւ դանադան շէնքեր, ալլի, ջրադաշ, խանութ :

Անուղատի ազոթքը միշտ դերադասուել է սոմտրական ազոթքից, անաղատը իւր տրամակարգ պայմանների շնորհիւ յատուկ աշտարակեան է տրամնացել ու սուրբ տեղի համարու է անեցել :

Ահա այդ ժամանակուայ ազոթքի նկարագիրը : Իիշերուայ կէօին գանդը հնչում է եւ բոլորը դաշխ եւ եկեղեցի, նախ տտում են մէկ կանոն սաղմոս, ապա դիշերային մամերդութիւնը մինչեւ Վաքէն զոհանումք ազոթքը, ապա երկու կանոն սաղմոս են տտում կանոնադրի հետ. տպա մնացեալ մամերդութիւնը անընդհատ Արեւադարի մամերդութիւնն էլ կից. ապա դնում են իրենց

խցերը առանձնակիտն ուղտիք տեղադրու : Այս տեղում է մասն 22—23¹/₂ մամ, դիշերուայ ժամի երկուքից մինչև 1—1¹/₂ը : Յետայ գալիս են ձուլու ժամն են ասում երեք Ռդարմեաները, մեծի պահոց քարաղներով եւ ուղտիքներով, ասում դնում են ձուլեցու . ուր որ միարաններից մէկը Վարք սրբոցից մի բան է հարգում, միւսները լուսն ձուլում են : Մի քանի ժամից յետոյ սկսում են էրեկոյեան ժամերգութիւնը, սկսելով «Ի նկարիւսն» կանոնն աստուծոց : Միւսներից մի քիչ յետոյ Հանդասեան ժամերգութիւնն են տաում՝ «Եկեալէն» եւ ասում գնում են ննջելու : Մեծի պահոց սլեքին քիչ ժամանակ են մնում դուրսը, սրտայ մեծադոյն մասը անց են կացնում Եկեղեցում : Տարուայ մէջ աստը հակում են կատարում, ամբողջ դիշերը ժամերգութիւն կատարելով, ասում միւս ուրը լինում է պարտոյ ¹⁰ :

Համեմատելով այդ մամանակուայ ժողովրդի մասուր լարույտեան աշխարհեացքը Սեւանի անտառաւի միարանների կենցաղի, վարքի, լարքի հետ տեսնում ենք, որ մէկը միւսին համապատասխան է, մէկը միւսին ազդեցր էւ միմեանց լրացնող :

Պրոնեական ուղին իշխում է, քրեականոյ լարեպաշտական զգացմունքը պրոնեկանութեան դրդիչն է . ուղտիկը նուազակ է, ասահաւարակ սնուցարանները պարսիչ է դնու :

¹⁰ Շահար-իւր, Բ. հար, 229—230 :

Սեւանը դրսում գտնւում է համապատասխան աբաժաղբու թիւն իւր կենցաղի համար-
դարար իւր ձգտմանը, իւր բժրանանին,
ցանկութեանը ներդաշնակող կրօնաւոր է
տեսնում Սեւանի անապատում:

Այս շրջանի վանահայրերն են, ըստ
Մեթոդի աղբւղ. Մժրատեանի. 1. Սարգիս
Վ. Սահանապատի 1801 թուից. 2. Ռա-
փայել Վ. այս որդակեաց 1818. 3. Յովհան-
նէս Վ. Հաջաջուր գիւղից 1819 թ. 4. Մի-
նաս Վ. Ճաթղումցի 1840 թ. է. 5. Յով-
հաննէս Վ. Անտոնեան 1842¹⁷: Ըստ Կիւ-
մուշխանցու վանահայրերն եղել են.
1. Գրիգոր Վ. Գանձակեցի 1723—1815.
2. Սարգիս Վ. Սեւանցի 1807—1818.
3. Յովհաննէս Վ. Հաջաջուրցի 1818ից¹⁸:
Հաւանակած վերջի ցուցակն է: Մոքս իրենց
դործունէութեամբ ու կենցաղով նոյնն են
եղել, ինչ որ միւս միաբանները, աւերի
ինկնող երեսօյթն եղել է այն, որ անառա-
թիւնը համեմատաբար աւելի բնութարանի
են եւ միաբանութեան նոր իրեր չիւնէ¹⁹:
Այս շրջանի վանահայրերը եղել են պատ-
մական Սեւանի սննդապատեհուն աւանդու-
թիւնների վերջին ներկայացուցիչները.
որոնցից յետոյ անապատը վանքի կենցաղ
է սկսում, սրահելով քիչ բան անապատի սո-
վորութիւններից:

¹⁷ Գեղորդունի, 134 էջ.:

¹⁸ Կիւմուշխանցի, 103—70 էջ.:

¹⁹ Կիւմուշխանցի, 103—11 էջ.:

Սկսած սկսում է իւր կենցաղի մի ալլ
շրջան Եմական թուերից :

Գ.

Գարեւոր շարունակ քաղաքակրթութեան
ճառաջող հայ ժողովուրդը պարսկա-ուսման-
կական լծի տակ կարծես սուժամանակա դա-
դարել էր՝ սեփական մշակույթ պարզացնե-
լու աշխատանքից : Ռուստիան տիրապետու-
թեան տակ մտնելուց յետոյ, նրա արդ հա-
տուածք իւր ֆիզիքականի, նիւթականի ա-
պահովութիւնը մեծ է յերում եւ սկսում
թուլացած կուրաւրական աշխատանքը
արդ տեւողով տաւջ ստանել : Կարծես կուր-
տաւրայի ծարար նշան մի այժ է տալիս
տատնամեակներում մեծ քանակութեամբ պարե-
րով անուշաղիք թողածը :

1836 թուի եկեղեցական կաղմակերպու-
թիւնը, որ տիրում էր ռուսահայ հա-
տուածին, պատնում է ազգային ինքնարոյ-
նութեան մի կանոնադրութիւն : Հայ մտա-
ւորականը աշխատում է այդ գուտ եկեղե-
ցական կանոնադրութեան տալ նաեւ ազ-
գային ինքնապարսկեան գոյն, նրա յո-
ղումներում փնտրում գտնում է կէտեր,
որոնց հիման վրայ որ ազգային լեզուն ու
գիրը տաւնց ուստը, տիրող պետութեան մի-
ջամտութեան, կարող էր դարդացնել : Թե-
մական ու ծխական պարտքները, որ սկսում
են կաղմակերպուել՝ այդ թուից պատնում

են ապագային եկեղեցական դպրոցներ : Դպրոցները խառնաժամանակ, փոփոխական դրու-
թիւնից ելնուած են հեռացնելու ևս ստանձնում
աշխարհիկ դպրոցների նկարագրի : Բնակա-
նութաբ գոտւ փանական դպրոցները փակ-
ւում են :

Դպրոցներն աւարտող սերունդը գոտ-
նում է կորիզը հայ նոր կազմուտի մտային-
ների : Եթէ Ժեմբի դարու առաջին քառոր-
դում մասայինները գերազանցապէս հայ հա-
ղհարականներից էին կազմուած, ապա նոյն
դարու կէսից սկսում է առաջ դուր յատուկ
հայ աշխարհիկ մտայինների դասը, որոնք
իրենց կրթութիւնը աշխարհիկ դպրոցնե-
րում էին ստացել :

Աւելացնենք սրանց վրայ ևս Ռուսաս-
տան սկստական դպրոցներում սովորող հայ
երիտասարդութիւնը ևս աւանդում ենք, որ
յրթնացն 25—30 տարւայ կազմուած է մտայ-
նութեան մի դաս, որի մէջ աշխարհօրէն և
աշխարհք տպւելը, և արտգական դրականու-
թեան ու դիտաւթեան հետեւելը գերակշռող
տեղն է յունում :

Հապտակ փոքր Ժողովրդին հոգեբանա-
բէն յատուկ է իրենից ուժեղ ու քաղաքա-
կրթութեան ժողովրդի իշխանութեան առկ
սեղնելուց յետոյ, ամէն կերպ աշխատել
նմանուէլ տիրող ժողովրդին, բնագործակել
նրանից ալն ամէնը, ինչ որ դիւրին է և
արատքին քաղաքակրթութեան փերալի-

քեան : նիստ ու կացի , գգեալի , լէզուի , շաքարեղբայր թիւնների մեւերը պիտի թեւամբ նմանադու թեան համբալ մեւք է քերում ու հոգատակին տիրոջից զատուղ սնանխորժ տարբերութիւնը նման գէպքում հեշտութեամբ գերանում է : Իր պայտ թեան ընթացքում հոգատակիւ գարժ հայ մարդը տեղ նայն հոգեբանութեանը պիտի հետեւէ , տեղ պատմական անհրաժեշտութիւն էր :

Եւ չիրաւի ննական թուականների հայ մարդը , աչքիւ պարտկաւանդական կնիքից բաւական ազատազրուէ էր . պիտի բռնէ , խաչ անկիւններիւմ պիւ կարելի էր տեւանէ տեղ գարիւ տեւող տիրապետութեան հետքերը խառքերի , բաւերի եւ մի բռնի բնուտանկան սովորութիւնների մէջ :

Մի կողմից կողմում է աշխարհիկ մտայնների դատ , որանց մէջ տան սուսպը չինում են հիւսիւում , Թուստոտանի բարձրագոյն կրթականներում եւ Գորգաւի պէրմանական ուղով պարծող համաբարաւում սովորողները , միւս կողմից մտաւորայր սրաշաթեամբ բնագործնակում է սուսական կենցաղի մեւերը , եւ սուս իշխանութիւնն իր հերթին , իր բողոքութիւ պաշտօնականերով եւ պետական հիմնաքերութիւններով տարածում է իր քաղաքակրթութիւնը եւ սուսական ազդեցութիւնն ուժեղացնում . սուսացումը սուսականում է :

Եթէ կ'ըմբռնում կողմում Թիւոյի

սննդամեղերից աճանք իրենց սղղանաւան
սուսական մեղքաւորութիւնն են առչիւ, եթէ
կենդանի գործադարութիւնք յառեւելն է
լինում ակզբի տարիներում, ի՞նչ դարձանք,
որ հայ գիւղացին էլ նոյնն անէր եւ հայ
մտաւոր, հայ քաղաքներն, գիւղից քաղաք
զնայով քաղաքաւորի դարձանք, տեղի եւս
մեծ շարժով գրան հետեւէր:

Այս հոսանքների ազդեցութիւնների հե-
տեւանքն այն է լինում, որ տառք է դալիս
հայ քաղաքներութեան հոսանքն ընդհանրա-
պէս: Քաղաքների մասամբանքը, բժրոնումը,
սղղութեամբ, աշխարհահաշիւացքը իր ան-
կուրսուր գրութիւնից կուրսուրականին
անցնելու մի շրջան է. քանդող հինը, ա-
ռանց նորը շինելու. քանդաստանդ սովէն ինչ
մեկ՝ եւ ոչ բովանդակութեան տեսակէ-
տից. նիւթական կուրսուրացի երկրպագու,
հողեկան կուրսուրացի դարդացման աշխա-
սանքից խուսափող:

Այս հոսանքը նմանեմ թուականներից
սկսում է եւ շարունակում հեազհեալ սովե-
ղանալ մանասանց ԴՊ—ՏՊական թուերին:

Հայ գնանքն ու սննդաւոր ալլ եւս ի վի-
ճակի չեն լինում իրենց մեղքում պահելու
մտաւորն դարդացման դեկը. այդ անցնում է
աշխարհիկ կրթութեաներին եւ նրանք հետ-
զհեալ խամբում թաշնում են ու գաւնում
միայն նիւթականի համար աղքատներ,
միայն սխտմեղան յիշատակարաններ կամ

դուռն արբանազներ, որ հետաքրքիր նսնա-
պարհուրք, կամ քերականագ ազգայնաբեր
կ'երթայ տեսեւոյ. անցեալի մասնաբաժները:
Հայ վանքի ու անաստանի համար սկսած է
մի նոր շրջան, շրջան անկամն ու հետզհետէ
սրտամտիկան պիտի տնայեւոյ, սրտհեռու
հոգեպէս, մտաւարապէս ստորագրեր այլ եւս
գրեմէ չեն մտնում վանքեր, որ մտայ ա-
նաստանները: Աշխարհիկ գիրն ու գրական-
նութիւնը նոր հասանքը՝ գրական էր բար-
բիւն: վանքում մտնում են աստուերապէս նիւ-
թեպան կենցաղի հարսին յանձնաւորներ,
որոնց համար գիտութեամբ, կրօնական
քերականագութեամբ ազգէլ պահանջ չէր:

Իսկայր՝ հասարակական կարծիքը
տարածուրք եւ գաղափարակարգ, որ սննդ-
նութ էր ԺԸ. պարտ հային, ԺԹ. պարտ կէ-
տից սկսում է գէր խորայ եւ գաղափար կան-
գրող բարբ հասարակական հիմնադրութիւն-
ներին, ի թիւս որոնց եւ հայ եկեղեցու,
վանքի, անաստանի վրայ: Անձանութ, անա-
թիւս կրեւորութ էր դա հայ նախկին մասնա-
նութիւնն աչք մարդկանց համար, բայց
ստիպուեցան վարժուել²⁰:

Այդ նաեւ մամուլի, նորակարգ քաղաք-
նիկներին հայ մտայիններին ազգեցութեան
տակ վանական կեանքն էլ սկսում է շարժա-
լուել որոշ խնդիրներում որոնց պահանջ-
ներին: Նախ հաշտակարարուն մեծ օջախը՝

²⁰ Իսկայր, Իսկայր 226—227 էր:

հայ վանքը, որ հաշիւը, կշիւը, հաշուեալ տալիքն չկար, ընկնում է շափ ու ձեւի տակ: քաղաքի կեանքը պահանջում էր այդ ձեւը: Երկրորդ վանքերում փարձ է լինում անենալու: Գործողներ պատրաստելու կրթութեամբ հոգեւորականներ, ասկետին գրաւի ոյժը շատ էր հրապարհիչ, ուժեղ, որ վանական խաչին այլ էւսի փիւնակի լինէր գիմնագրէն, դրան: Երրորդ — աշակերտութեամբ աստուծոյ գէր էր ասանձեւ — աշխարհիկն էր իր դիտումներում: ու պատրաստութեամբ բարձր, հոգեւորականը նրան էր յայտնում նրանից անպատճառ նայութիւն:

Այս անցումը՝ նահապետական փիւնակից ու անտեսութիւնից քաղաքնականին ուսումնառչ հաստատումում գիտարութիւններ, անդառնութիւններ շատ շատաձայնեց: Միայն գրաւարեան — աշխարհաւարեան հասանքներն ի դուր գիմնագրականի մի փոքր մասնակ: ասլու ազատութեա ու պահպանողական հասանքներն ասաջ էկան, որոնք ականցին նահապետական արդային — էկեղեցական էւ նորաշխարհիկ — քաղքենիութեան — արդային պայքարը, ուր բնականաբար տեւանական հաշուէլայութիւն խաչը տեղ բանեց: Հայ վանքը, հոգեւորականը այդ պայքարում գործան գեր շխառարեց, այլ միայն սրտն էր նրան յարուց եղաւ: Նահանէր պատրաստութիւն, ներքին կազմակերպութիւն էւ համըլայ՝ կանխեղները մաս-

բայ վանքերի նման ինքն էլ ակուց կողմա-
յառուել ու ողեւորաւ յինել : Այս շրջանում
Մեհակն անուղաւար վանք դարձաւ , աշխնին
աշխարհին մոտեցաւ ու աշխարհորէն տպե-
լաւ կինքապար ընդգրկեց :

Գ.

Ներքին Ե. Կաթապիկոսը , որ մինչեւ
հայրապետական պահի բարձրանալը խոշոր
դեր էր խաղացել ուսումնայ հաստատմի
քաղաքական ու եկեղեցական շարքերում ,
ամենայն հայաց հայրապետ ընտրուելով
մի նոր շրջան է սկսում եկեղեցու վարչա-
կան-տնտեսական կազմակերպութեան , հե-
տո մտորով քաղաքական գործերի մասնակե-
ցելուց :

Երեք կորեւոր փոփոխութիւն է նա
մտցնում եկեղեցիների եւ վանքերի վար-
չութեան մէջ : Նախ աշխարհական «վէրի»
փերեհակիչներ է նշանակում մի քանի տե-
ղեր , ընտանհելով հոգեւորականներին . եր-
կարդ հոգեւոր հաստատութիւնների , վան-
քերի տնտեսութիւնները հաշիւների տակ է
դնում ելեւմտից ու նսխուց արդեանց մա-
տենաներ է մտցնել տալիս . երրորդ մայր-
նում է վարչական - ժողովական սկզբ-
բունքը :

Առաջնորում վանքը կամ անուղաւար մի
մեծ սփառ էր , նահապետական մի տուն .

ուր տան գլխիւր վանահայրը առէն ելեւ-
մուտքի քաջարձակ տէր ու տնարէնն էր.
ամէն ինչ նրան էր ենթարկուած. եւ ինչպէս
նահապետական տան մէջ հաշտի մասեան
դաշտէիւն շտնէր, նոյնը եւ վանքում ու
անապատում: Այժմ աշո Կարգերն վախում
են, աշխարհիկ տարրի հակադրութիւնն է
մտցնում. Կոյիւղիայ վարչութեան Կդա-
նակը եւ հաշտապահութեան սկզբունքը:

Մեւանդ անապատը, իբր մեծ վանք
ուշադրութեան է արժանւում ներսէս Ե.ր եւ
Կարգաւորում է աշո եւս աշգ սկզբունք-
ների հիման վրայ:

Բնական է, որ Երբ աղօթուող ձգնա-
դեանցների կիսնքի մէջ հաշիւն ու շափր
մանէ, Երբ հաշտապահութեան ու հաշտէտու-
թեան սկզբունքը պարծաղուում էր աշո եւս
անապատականի միամիտ կենդանւոր պիտի չե-
ղուէրքուէր. Երբ նա հաշտի մէջ պիտի խոտ-
նուէր աշո եւս նրա հողին պիտի պատրուէր
հարապատ եւ անհարապատ վերաբերմանը
արեւնայութեան զանկութիւններով: Մեւանի ա-
նապատականը սովոր էր հոցն իսկ արհա-
մարհէլ կամ միայն հոցով բաւականանալ
սխ. դարու սկզբում, այժմ սխ. դարու
երկրորդ կիսում նրան տաւաաի, գրամի
հաշտի պահող են դարձնում. ձգնապատկան
տարրը — աշխարհիւր եւ աշխարհայինը
ուշադրութեան շտնէլը, հանում է մէջ
տեղից: Բնականաբար մեծ-օջախ անապատը

ջեմաստեր վանահայր Առաքելական Վ.ին եւ
 արած գործակիցներ վանքի կառավարելու
 համար Գալուստ սարկատից Տրդատեանին
 եւ Տղտեոի Աստվարին, առջիւ է հետեւեալ
 հրահանոց միաբանների եւ վանքի կառա-
 վարութեան համար ²¹ . Ա . Ձեր աշուն՝ աշո՛
 ղինի եւ ոչն՝ ո՛չ . Բ . կրօնաւորները իբրեւ
 պարտաւոր են հաւելլ եւ համեալ կենցաղաւ
 վարութիւն ունենալ . Գ . սխառտրում չգի-
 նին . Դ . յինին հեղ խնայող եւ միմիանոց կա-
 րեկից . Ե . անհարապատ չլինին զէպի
 Սեւանի սրեւի իբր . Զ . եկամուտներն խկոյն
 դրեն ժողովանեալ մասնաւորում . Է . ուխ-
 տաւորներին յու բնորոշեն . Ը . շարժական
 եւ անշարժ կայքի նոր ցուցակ կազմեն .
 Թ . կերակրի նիւթերը , սննտաւորների թիւը
 նշանակեն ցուցակում . Վ . շարժական իրերի
 համար ունեւան տասնմէն մասնաւոր , ան-
 շարժի համար տասնմէն , պատշեններն պա-
 ճեն իրենց մաս , խակականներն ուղարկեն
 Սինոդ . Էջմէփանին :

1856 թ . Սեպտ . Աին Տփլիսից տուած
 կոնդակով ներսէւ Ե .-ր բեղարձակ հրահանոց
 է առջիւ աշն ժամանակուայ վանահայր
 Սկրուիչ Վ.ին , սննտաւոր միաբաններ Աա-
 լուիթին Վ . Մարգանեսին , կարապետ Վ .
 Բիրչիւլեանի եւ նորրննայ Առաքելի արե-
 դաշին , որ միասին Առաքել կառավարեն վանքի

²¹ Համարաւորում եւ պարար բնագրից :

թէ ներքին եւ թէ արտաքին գործերը - տարածայնութեան գէղարամ գիմեն նոր-Բայա-գիտցի Բարսեղ ազատ Արծրունտն, որին նա նայն թուի Յունիսի Շէին Թ. ՅԱՅ կանգակոմ գէլքիւ էր նշանակել նոր-Բայադիսի չրջանի եկեղեցիների, նաեւ Սէլանի անապատի:

Ահա այդ հրահանգը սմբողջապէս, որից որոշ երեւում է, թէ ս'բրան անապատականք կշտի ու հաշտի ստեղծումն է ստեղծում, ինչպէս նրա սուրբ եւ միաբար կենդանացում է անսեռական խնդիրների վրայ եւ նրա վրայ ծանրանում է մեծ պատասխանատուութիւն, մի հանգամանք, որ անապատականք հոգին պիտի նիւթականի հետ կապէր, նրան ազատ աղօթարար չինելուց զարձնել մի պաշտօնեայ - չինովնիկ, որին միշտ կարող են պատասխարտել, այն ժամանակուայ ահարկու եւ տրույ պաշտօնեաների համար ամենապար Սինդի առաջ: Էլ ս'բր կր մնար երկրի վրայ երկնային արարելու պահանջը եւ հետադարձութիւնը:

1. Չամենայն կամուտ վանիցն թէ յիւրաքանչիւր գիւգորէից կամ ի գիւգահան ժողովրդաց եւ թէ ի ջրադացած կամ յայդեաց եւ կամ յայլ կաշուածոց եղելոց, որ եւ իցենն գրել յատուկ յատուկ գրամենայն արգիւնան, թէ գրամական եւ թէ արարի եւ իցէ նիւթեղէն գրել անուամբ տուողացն դուքս եւ որքանութիւն թուոց կամ կշուոց կամ գրամական դամարաց:

2. Պատուիրելի նոյնպէս, զի եւ ամենայն օրականն նուիրանոն ուխտաւորաց եկուսութաց ի վանսն, թէ շատ եւ ասկա ի նմին աւար գրելի ի հաշուէմատեանի եւ պատրաստել զմի գանձանսի, որ ժամասոր ամսր փականաք եւ գամենայն պարտաւոր նուիրանոց արկանել յայն գանձանսի եւ ի շարաթնմի անգամ բանալ եւ համեմատութեամբ նշանակելոցն ի հաշուէմատեանի ստուգել եւ պահպանել արդէս եւ անկտակածելի համարելի սենիցին: Արայ աղագաւ տնորինեցաք, բաւ յաջողելոյ Առաւմուկ թէ արդէս պարտիցէ մատակարարել զայնոսիկ նուիրանոն ուխտից ի բարոյաշատ նուիրուաց:

3. Նոյնպէս եւ գամենայն օրականն ծախս գրելի ի հաշուէմատեանի նշանակութեամբ անուանց եւ շափուց կամ կշուոց իրացն պնելոցն եւ որքանութեանց գնայն խաւարան չիւրաց:

4. Ամենայն պարտաւոր տարեկան արդեանց վերահասութեամբ չորից վարդապետացն ի հաշուէմատեանին օրականն ի յրման տարւոյն կամ ի մեց ամիս իւրաքանչիւր տեւակ արդեանց ստանձին տանձին հաւաքել պարտաւորն եւ գրելի ի մարտիրոսեայ տարմարին տուեցելոց ինքեանց ի սինպէէջմիրոմնի: Եւ յառաքելն ի սինպն պոյն մարտիրոսեայ հաշուէմատեանն, ունի տուինքեանն մշտնջենաւոր մամանակաւ գիւրեանն օրականն եկամտից հաշուէմատեանն:

Ծ. Ձո սք ի միաբանից անապատին մասնաշաղթն եւ երեք խորհրդակիցքն միաբան արժանաւորութեամբ ունիցին պարտաւորել իւրեանց յոստակ պատուիրանս, զի յամեն զինչ ստանալ ունիցի պրկացի ի միամ հաշուադրի ի ներքոյ իւրաքանչիւր սուր սմտաթուոյ հանդերձ անուամբ սուսողացն արեցեալ նիւթացն, հանդերձ սրբանութեամբ կշուելի իրաց կշուոցն եւ շափելի իրաց շափոցն եւ համարելի իրաց քանիւքն, զի յոս աշնացիկ կարող լինիցին որոշել մասն պրկեցելոցն ճշմարտութեամբ կամ ոչ ճշմարտութեամբ եւ ճանաչել զհարազատն վանիցն եւ կորարց միաբանութեան:

Կ. Պատուիրել շորից վանքաւիսն կատարաւորչացն ոչ ընկալնալ ի միաբանութիւն անապատին սոսնց արժանաւորն վերաքննութեանց վարուց եւ բարուց սրպիտութեամբ կենցաղաւարտութեանցն ի միջի ժողովրդեան ըստ որոց կենցաղաւարեալ է ջուշն ժամանակ յամարելոց իւրոց մասնել ի միաբանութիւն անապատին, զի բոլորսմ են յոյժ անարժան վարութ եւ բարութ մտանդքն ի վանորայս, անողոսա հոգւոյ իւրեանց եւ սրբութեանց ախտին եւ վնասակար խոսմարարութեամբ եւ դանազան անարժան վարութ: Եւսեւ որք մտեալ լինիցին ի յանապատն եւ լիցին հանդիսա վարութ եւ ջերմեամեղ ոս իւրեանց կրօնսորութիւն եւ իցեն խոսմարար եւ խառնակիչ վարութ:

աւելացին իրաւ ունի փանաւորացն եւ խորհրդաւորացք իւրեանս արտաքա վարելէ զայնպիսիս եւ զրկելէ ի միտքանու թեանց արքայ անապատին զամենայն աշխարհական միտքանեալսն . իսկ հոգեւորականացն եղելոց աշխարհի անարժան վարուք շաշտելոյ միտքին էջմիածնի վասն արդիւտարս անարժան վարուցն եւ անհանդիստ եկնցապատարու թեանցն , սինսպահան արժանապատու թեամբ աշխուհ զրկել ի միտքանու թեանց անապատին Ահաւաստէ եւ արտքել յայլ փանորայս , որ արժան զատել լինիցի :

7- Ջրուպացք եւ աշխիք անապատին եւ այլ մասնասոր վարելիւնոցք կամ տունք կամ խանութք ոչ փանաւորս եւ ոչ խորհրդական երեք վարդապետքն տունց բանի արտաւճաւք անձանց խորհրդակցութեան . եւ տունց համարմանութեան ձեռամբ սպանուականութեան (Բարսեղ սպա Արծրունտ) շաւիցին զիրաւունս ասոյս յարեկան նշանակեալ վարձոք ում եւ իցի : Իսկ վասն զիւղորէից անապատին յանձն տնեմք ձեռամբ աղնուականութեան , զի դաք ծախ խորհրդակցութեամբ ընդ զիւղականաց ընտելաց ի զիւղորայս անապատին լինելէ կշտապատ աշխուհ , զի ասոք ժողովրդեան յանիցին համարել ոչ զբերանք իրեանց եւ ոչ զրկանք վանիցն , այլ հանճարաւոր արժանապատու թեամբ նշանակել վասն իրաւքանիւրից սեղանեաց ցարկնայ , զարուս եւ

աւելլ որոաց եւ ինչն սերմանեաց եւ վասն
 գլխաւորեկաց եւ տնտնարեկաց եւ իւրոյ եւ
 պանրոյ ի դաւաւց, ի կտօնաց եւ յաշխարաց
 աշխարհս, արդէս եւ որքան դատել տնիցիք
 համամայնութեամբ թարեպաշտ գիւղականաց
 սնուցատիւն եւ աշխարհի ժամանակի
 դատանայոյ վասն սնուցատիւն ի նշանակե-
 լացն իւրաքանչիւրաց կարգել զմին ի քահա-
 նայից եւ զմի կամ գերեւ ժողովրդական-
 անց թարեյալս անձանց, եւ յանձնելոյ նոցա
 զհաշուացոյցակն վասն նշանակեցեալ նի-
 վեղիմացն կամ գլխաւորեկան արոց ստորա-
 գրելոց ի մեր ազնուականութեանց եւ ի մե-
 րոց խորհրդակցոց եւ վանաշար եւ նորին
 խորհրդակից կտուալարչացն սնուցատիւ :

Տ. Եւ ի վերայ այսարիկ եօթն հասարակ-
 օր նշանակեցելոցն ի մէջն ասիկարոյ եւս
 ասմք մեզ դալս մեր արժանապատւութիւն,
 զի ընդ մերոց խորհրդականաց եւ ընդ վա-
 նաշարն եւ նորին խորհրդակից երկից վար-
 դապետացն արժանապէս խորհրդակցու-
 թեամբ եւ յարաւք կշտադատութեամբ, ար-
 ցէս եւ տնիցիք գութ հանաշիւ արդար եւ
 աստուածաշահօյ, աշխարհս մանրադնին հան-
 չումանք արդէս եւ տնիցիք արժանաւորել
 եւ վնասնաւել վասն իւրաքանչիւր արոցն ի
 բնակչաց գիւղակիցն սնուցատիւ, ի ծանու-
 ցանել մեզ մերոյ գրաթեամբ մերում խոր-
 հրդականաց ստորագրութեամբ, մեք եւս
 ըստ մերում մտահաւանութեանց հասաւ եղեւոյ

սրտխուսթեանց մերում արժանաւորութեանց, եթէ երեւիլ ունիցին մեզ կամ սինադին Էջմիածնի թերութիւն ինչ, յայանեացուք մերում խորհրդակից միաբանութեանց, իսկ եթէ գտցին առանց ինչ թերութեանց, հոռոտանացուք եւ մեր եւ սինադին Էջմիածնի պէնք անորհնութիւն, մասն սրբան ժամանակ պատկի լինիցի:

Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Եկրեւն:

Կաթողիկոսի կանգակը ցոյց է տալիս, թէ Սեանայ անսպասում ինչպէս միարանութեան կենցաղը եւ աշխարհահայեացքը փոխուել էր. որ այն տեղ նիւթական շահով տարուողներ շատ կային, որ անհարտ դատ վերսրերմունք կար գէպի վանքի եկամուտը եւ որ հոգեկան կեանքով աղբիւր պահանջից հետացող, բարոյական սկզբունքները թուայրած այդ միաբանութիւնը պարփակուելով մի փոքրիկ կղզում, դրսի շփումից հեռու լինելով, բնականաբար բամբակամբի, կաղ ու կուռի մէջ էր ապրում. եւ շատ էր հեռացել իր հիմնադրի տանգներէն: Հայ շրջապատը այդ էր թիւյրեղ անսպասին, հայ գիւղացին նոր նոր էր սկսում կուտարական կենդրոնի հետ շփուել. նա մեծ շտիմով գէւ իր սպայում էր իր մատուր անանդը գտնում: Իսկ այդ անանդը բամբակամբ, իծրծամբն էր, գծուծ հաշիւը, կողկէի պաշտամունքը: Եւ այդ աւելնը ներս էր տանում հայ մարդը Սեանա:

անասորաստեղծներ Նոյնն էր կրկնում. անասորասոր գրախ մի կտորն էր: Կաթաղիկասը կոնդակով ուղում էր գրախ սղղեցութիւնը կտրել, հետադնել մեծաստանէն, չենթադրելով թէ այդ գործը հեղեղ է, որը ոչ թէ թղթերը, ալլ ևս մայրերը կտրույ է կտրիւն իր առաջից:

Արեւիկի միջամտութիւնը վստական գործերում անցանկոյի է համարուել բոլոր վստահայրերի կողմից. Նոյնը եղել է եւ Աւանայ անասորաստ: Վստահայր Արեւիկ Վ. ր. 1850 թ. Յուլիսի 15ին գիտել է կաթիկիկոսին, որ Աւանայ անասորասոր հանձն առնողի հակադրութիւնից. այդ տարւ տարրի հակադրութիւնը եղել է օրէնքի եւ տառակիրութեան կեղծ ունեցող յանախ, ուստի եւ անասորասոր, ինքնօրէն կատարարուող մարմինը բողոքել է թիւրքերուիկ միանձնուհոյութեան դէմ. սակայն Ներաւս կաթիկիկոսը անհետեւաւնք է թողուցել անասորասոր բողոքը, իսկ փնտրը յսկում այս յանդիմանել է վստահորը, որ համարմանել է վեհափառին գիտել. ապա աւելացնում է. «Արեւիկ գործով ծայրապոյն աւան, օրէնքի եւ հողատար ամենայն հարկատուացն վստահ ընթացիկի իրում տեսութեան վստահից եւ եկեղեցեաց. . .» կարգադրում է շփոթահանայ ալլ եւս նման ինդրով գիտել կաթիկիկիկոսին:

Ասար օղտութեան Նշանակած սինդը,

ընդգրկեմանում էր իւր հարադաստ վանքի
 ինքնորէն չինելու պատճառն ձգտման: Հայ
 վանքը պրկուելով իւր իրաւունքից դատնում
 է սինոցի իշխանութեան գերի: Իսկ տարտա-
 տութիւնը կարգնույ մարմինը բնականաբար
 կամ կը փակուի կամ կ'ապրի կիւտանջ, ինչ-
 ողէս է: Գարի սկզբի մէջ վանորէից վիճակն
 էր ցոյց տալիս: Տիրույ տես իշխանութիւնը
 բխարկբառ ժողովաւան էր, կենդրոնաց-
 նույ ամէն ինչ, Հայ մարմնաւոր, նրա հետ
 եւ Հայ եկեղեցին ողուք է յարմարուէր գրան-
 եւ Հայ մարմնաւորութիւն ինքնորում էր
 իւր սոցիալին մէն ինքնարկութեան նոյն բի-
 րակրատացումը, հայեւոր գաւր ալ ինքն-
 պրանքը յաւմ էր:

Հասկնալու համար ներսէն կաթողի-
 կոսի յիշույ գրաբար հրահանգը, ալն կշիւն
 ալ շափը, ալն գրիտահարկն ալ պոպին, որ
 նա հրահանգում է շափել, կշիւն ալ համա-
 րել, հարկաւոր է ծանոթանալ ալ մամա-
 ծակուոյ վիւտնույ անտարտի եկամուտ-
 ների, նրանց տեսակների հետ: Կնապատի
 գիւտնում եղած հարաւմատեաններից բա-
 ցելով գծում եմ ստորեւ ալ հաշիւներից
 նոյններ, որ ցոյց կը տալ եւ միարանու-
 թեան տարտառի ինչ չինելը եւ ինչ ինչ
 կաշուաներ, եկամուտներ ունէր անտ-
 պար, որ ալ պոպին հրահանգ տուեց ներ-
 ուն կաթողիկոսը:

Օրինակ 1856 թ.ի հաշուէմաստաննե-
րից երեսուն է

Ինստիտյ մենաստանի կալուածներն են.
— Ծամաքաբերդ, Գոմածուր գիւղերը,
Տփթխում 1 սենեակ, 1 կրպակ. Երեսուն
1 կրպակ, Կարթագայիտ 2 ջրաղաց. Զրբու
1 ջրաղաց. Երեսուն 1 աշիւ. Քարափանաբա
1 աշիւ մարր: Ծամաքաբերդ եւ Գոմածուր
գիւղերից ստանում են գլխահարկ, ժխտ
կալուածները արում են վարձով աշտ ու
աշն մարդկանց:

Ծամաքաբերդից ստանում են — ցորեն՝
2 խաշատ, գարի՝ 1 խաշատ, հաճար՝ 50
լիտր 4 1/2 լիտր = 12 զոմանքայ, կտաւատ՝
55 լիտր:

Գոմածուրից ցորեն՝ 3 խ. 35 լ., գարի՝
5 խ. 75 լ., հաճար՝ 70 լ.:

Ինստաններին մուտք 179 ս. 70 կ.,
մուճառուած ցորենից եւ դարուց 65 ս. 14 կ.
II. Աթուի գանձարանից՝ 70 ս., մուճառուած
սնունեղէնից՝ 14 ս. 70 կ. Էւ աշին, բնդ
ամենայն 176 ս. 54 կ. — ձախք 707 ս.
50 1/2 կ.:

Իբ արջաուր ծախում են 5 ս., 8 մողին՝
18 ս., մի կովք՝ 7 ս., մի հարկը՝ 60 կ.,
դաւր՝ 40 կ.:

Ելքն է մխրանից սնունդ 33 1/2 խ. աշիւք,
7 կարաս գինի, ձէթ՝ 8 1/2 լ., խոց՝ 19 1/2 լ.,
բոխի՝ 2 կարաս, բրինձ՝ 30 լ., բնկոյի՝
1650 հատ, բնկոյի միջուկ՝ 20 1/2 դր. անու-

սան մարթնոս Էն 32 հաստ։ Մխարանների
զգեստ, չալ՝ 17 թոփ, թուփը՝ 3 ս. 50 կ.,
5¹/₂ թոփ դանկոյ, գազը՝ 17 կ., 23 գգակ,
հասար՝ 1 ս. 50 կ., 17 թոփ մահարվարի,
թուփը՝ 5 ս., 4 փ. սապան, փութը՝ 4 ս.։

Մենաստանն ունեցել է 19 տղիճ, 8
զիւզիւմ, 5 իրրուդ-յապան²², 9 շայտան,
8 սինի, 2 փութաբամիչ, 2 քամիկիր, 4 արի-
գարգան, 3 բառեայ, 3 լանդարիք, 11 տ-
բաղ, 11 օղոց, 3 գուր, 3 շաքիչ, 7 դնդան,
4 փաթո, տիկ, խնայի, 48 եօղդան, 33 դ-
շակ, 50 բարձ, 24 խալիչայ, 16 կարպիւս,
11 քէշայ։

Քաշ՝ 33, օկի՝ 4, բաբախ՝ 5, քշոց՝
4, ջա՝ 5, կանթիւղ՝ 3, Սահասարան՝ 6, Շա-
րահան՝ 21 եւ այլն։

Մենաստանը ունեցել է 112 մեռադիր²³,
541 տապալիր դրքեր։

Այս թուին մենաստանի զգեստների խո-
րանը հրդեհ է լիննում. այրում են, չաք-
հատ՝ 19, փութաբար՝ 10, արար՝ 5, շա-
պիկ՝ 48, բաղդան 8 գոյլ։

Մխարանութիւնը իրատունք չունէր բամ-
բակի կտարներից զգեստներ հագնելու, ալդ
տարին գիժում են եւ խնդրում սինոգին, որ
թոյլ տարուի իրենց բամբակէ կտարներից
զգեստներ հագնիլ, մի բան, որ վերջի վեր-

²² Անուաները, ազգագրութիւնը պահել են
շեղբիւրներ։

²³ Մանրամասն ցուցակը աւելի եւզարբունի
128—129 էջ.։

Յույն սկսում է պարծաղարուել, մինչև անցում
մեծաքսէ կտորը :

Ի բարձրանները մամականի տրամադրու-
թեան համաձայն փութակ կենցաղի են
մղտում, ուստի էւ 1857 թին արեւոյին
յայտնում են, որ իրենց բնակարանները
կողմ փերի մասում անշարժար է, ջուրը եւ
նաւահանդիսութիւն է, խնդրում են թոյլ
տալ ցածում շինել սենեակներ եւ շինում են
16 սենեակ, Տը մի կողմ, Տը հակառակ
կողմը, միացած մի ծածկուած միջանցքով :
Այն միայն ունենում է 2 սենեակ, մէկը
աշխատանքի միայն շինարան, մինչդեռ անու-
պատակները միայն մի խոց ունենին, ու-
սանց կրակ փառելու էին տղրում : Ահա
ինչպէս անապատականի կենցաղը դառնում
է վանականի կենցաղ ու աշխարհահայ-
եացքը՝ մղտումը կուգան հակացողութիւնը
փառում է : Այլ եւս հոգեկանը չէ Սեւանի
միայնակ ու շողորութեան տաքեան, այլ
մարմնական հանդիսութիւն :

Բնակեան անախարձ ու թիւները, պրո-
դուկութիւնների ու պոչքների պատահաւ են
դառնում 1816 թուից Թուստասունից դադ-
րեցրած մայրկոնները, որոնք տեղաւորում
են Ելինովկու, Այլ յամոյ քովկու, Կաստանդի-
նովկու, (Դարսէի շաղ) և : Արտաւ, Արխայ,
Ֆոնտան գիւղարում, նապատի ունենալով
ստատցումը արաղապնէլ Կովկասում, եւ
միւս կողմից ապաստել անհանդիսաւ տար-

րերից ելելի Ներսիս : Առաջագլխ Եջինայկույի մարտիկները սկսում են մենատանի հողերը պատել, ոչնե տեղերում ջրապաշտ չենել, որը մնում է մենատանի ջրապաշտին : Մենատանի գնահատը գիմամները սինդիկ մեծ մասամբ մնում են տնտեսական²¹ : Մարտիկները աստիճանաբար պատումներ են սկսում և Մեանայ մենատանի գնահատները մինչև 1511 տարի թուրքները մինչև էլ բարձրում են սկսում տնտեսական : Այս պայքարը սնանկացում բուրգում մնալ է սալիս տնտեսարան և հայ գեղացուն ևս պարում է նման գեղարքերունը ցոյց տալ գեղի մենատանի :

1860 թ. հիմնադր.

Մարտի 1859 թուից 795 ու 101 $\frac{1}{2}$ հ.

Մարտ 1860 թուից 2584 ու 14 հ.

Ելք 1860 թուից 2386 ու 65 $\frac{1}{2}$ հ.

Արդիներ համարարելից՝ ցարեն 8 թ. 5 ի. գարի՝ 15 թ. 52 $\frac{1}{2}$ ի., համար 3 թ. 52 $\frac{1}{2}$ ի., կատար 76 ի. : Գնումներից՝ ցարեն՝ 13 թ. 7 ի., գարի՝ 23 թ. 50 ի. : համար 3 թ. 3 ի., կատար 40 ի. : Անտանդէն ունի մենատանի 76 պարս :

²¹ Երբ որոշ պայմաններում գեղարքերունը չենել չենել է միջին աշխարհ, որ 1857 թ. Երեւանի համալսարանի կից, ախարի է պաշտ Մեան, մի մեղադիր տնտեսարան մի բանի որով գեղացուն է ևս աշխարհի գեղացունը :

Մ. Կոստեից արգիւնք. ցարեն՝ 20 խ.
 19) Դ. Կարին՝ 4 խ. 22 Դ. :

1841 թուից Կոս Բաշապէտցիք և այլ
 գիւղականներ կողմում են վկայուողիւր. որ
 միջիւ մկնատեղին (երբեմն կողի և երբեմն
 թերակողի, — Մեռանի սրտակամայ) և Բա-
 ժաշաքերի տաճ. դանտոց մկնատեղին
 պատկանում է Մեռանայ մկնատանին,
 սկսած պարսից տիրապետութենից և այլ
 տեղերը կապալտ է տրամ գանապան
 մարզկանց: Այլ կողմ. խնդիրը վերջնակա
 որոշում է յազատ մանքի, Տփլիսի գա-
 տատանական պաշտոնի 1879 թ. Մեպա-
 շի մնում, որով Յի գետտանին 1920 քառ-
 տանին կողմաց մանքին է արտւում:

Մկնատանը մինչև 1863 թիւը ձրի
 վատերափայտ է տեսցել Դիլիճանի որդանի
 անտառից. այդ թուին տինոցը յայտնում է,
 թէ վախառքայի գիւտնատանը գրում է,
 որ քառ արկնքի ձրի կալուղ են տանտու
 միայն շինութիւնների համար հարկաւոր
 կամ վաշայ և ոչ նաեւ վատերափայտ:
 Այսպիսով մկնատանի եկամտուի մի աղ-
 բիւրը վաւերում է, վատերափայտը այդ
 վաշապուրի երկրում մեծ արմէք սնի,
 մանտանց Մեռանի կողմում, որ 6—7 տմիա
 անդնջ հատ մեկ է, քառ ու բարուն է, վա-
 ւելիքի մեծ կարիք կայ: Դժական թաւա-
 կանների վերջում մկնատանի եկամտան ու
 ծախար հետեւեալ պատկերն ունէր:

Ինտցորդ	76 թուից 1857 ս. 40 ¹ / ₂ հ.
Իսւար	77 թուի 5487 ս. 73 հ.
Էլբ	77 թուի 1224 ս. 30 հ.

Շամարաբերդից ստանում են՝ ցորեն՝ 13 թ. 4 է. , դարբ՝ 9 թ. 90 է. , համար՝ 4 թ. 80 է. , Գամամորից՝ ցորեն՝ 8 թ. 50 է. , դարբ 19 թ. 63 է. , համար՝ 2 թ. 69 է. , կոտուտա՝ 15 է. :

Քիչ ամէնը դարձագրւում է լատ աշամ մաս 20—25 միարանի եւ 15—20 ծառայողների համար : Աւելացնենք եւ անասնոգէն՝ ոչխար , կով , մտաակ , Լոյն եւ ալլն . յիշատակենք սշն , որ Դէսրդ . Դ. Կաթնոյթկաոր իստիւ պատուիրել էր սինոգի միջոցով վանքում առ հասարակ դինի եւ օղի չղաշել եւ չղարապել վանատեղանութեամբ եւ պարզ կը լինի , որ տղոյթի եկամուտներով , աղոյթի պատուէրներ ստացող մեծատաներ ալլ եւս անուպուտ չէր եւ ոչ էլ ճղնաւորներ կռլին աշխուղ , ալլ պարզ վանքում աղբայներ , սրանք ուղխարձիկուհացի էին մամանակի ողոս , համամայն :

Բնատուտներ իւր հաշիւները պահելու համար դորձ էր ամսւմ սինոգից ուղարկուած հետեւեալ մասեանները . 1. Բուտքը եւ ծախար գրելու , 2. Հաշուացուցակ եկեղեցական անօթից եւ դարդուց , 3. Հաշուացուցակ կռլից անուպատին Բեւանայ , 4. Պատճէնք դարձուեալ թղթակցութեանց ,

ընդ որս են եւ հասարակ թղթադրութիւնք,
 5. Բտացած թղթերի ցուցակ:

	Մուտք	Ելք	Խնայողութիւն
1. Յարձեռն	155 թ., 18 լ.	32 թ., 43 լ.	72 թ., 25 լ.
2. Գործի	56 թ., 23 1/2 լ.	26 թ., 8 լ.	29 թ., 63 1/2 լ.
3. Աղթութիւն	43 թ., 73 լ.	34 թ., 11 լ.	9 թ., 32 լ.
4. Բրդեղծ.	5 թ., 33 1/2 լ.	4 թ., 20 լ.	1 թ., 13 1/2 լ.
5. Չտաւր	4 թ., 50 լ.	2 թ., 50 լ.	1 թ., 10 լ.
6. Լորի	1 թ., 45 1/2 լ.	— թ., 03 լ.	— թ., 43 1/2 լ.
7. Իւղ	1 թ., 49 լ.	1 թ., 55 լ.	— թ., 34 լ.
8. Պանիր	— թ., 57 1/2 լ.	— թ., 43 1/2 լ.	— թ., 14 լ.
9. Սիւնի	— թ., 50 լ.	— թ., 33 լ.	— թ., 15 լ.
10. Բազ	— թ., 52 1/2 լ.	— թ., 21 1/2 լ.	— թ., 11 լ.
11. Գինի	4 կարաս	1 կարաս	3 կարաս

Ահա ինչ ձեւակած ընդհանուր միջոց-
 ներով խնայուած էր նախկին պարզ կեն-
 ցայր Փէ. դարու հղիագրեաց անապատը:

ինչ անախատկան վիճակ ունէր, երբեմն չոր հաց ա ջուր պարծածելով բաւականացող միաբաններն մենաստանը: Անաստասնէր պարձաւ մի ժամանակ էլ պատմասեցի, որ աքսորում են վաղ բարքոր վարքի ակը հոգեւորականներին եւ անողէա էր մնաց պրեթէ մինչեւ մեր օրերը:

Անաստասնի յնայիթի վերաբերե ի նկատի ունենալով ներառել և Կաթողիկոսը Նովակոն խաւաններից թոյլ տաւեց նոսի կանանց մտաքը մենաստան, մինչդեռ մինչ այդ կանայք մուտք չունէին: Անշուշտ ժի՛ր, պարտա աստճին քաւորդում նման կարգապարտ ինն շէր լինի, քանի որ անապատը դեռ ունէր իւր յուրանկան կրօնական տրամէքները, ունէր մարդիկ, որոնք դեռ անաստասին էին վարել և անապատի կանոնաբար էին ապրում:

Տնաւապան կեանքի հազը շատ էր կրանել միաբանութեանը եւ մենաստանը պրեթէ պաղարել էր պատգէաներ ունենալու: Հայոց հայրապետները տեսնում են այդ ու պիտակցում, մանասանդ թէ ժամանակի մամուլի ձայնն էր յաճախ եւ անդին յատում նրանց ականջին, որ եթէ վանքերը կրթարաններ, պարտցներ շտեմնան բարքոր վին էր շորհան ու կ'անհետանան: Ուստի Աստիէնս Ա. Կաթողիկոսը 1811 թ. Յունար Յին թ. Ա պրաթէամբ մենաստանի միաբանութեանը աստճարկում է իր ապար-

կամ մի տիրացաւի հետ պարտաւորել, խնդիրներ
մենաստանի մէջ կրթող շէնքի, խառնամուս
է ինչն տարակել մի պարագայ շատ ի կրթել
պաշտ է պիտարանալիսն ձեր յարատեան
ուսմանն, յատ ոքում կրթէ որ ոչ խնայի
պարտաւորան արտեանս ոչ կարել ի միտ առ
նույ կամ իմանալ պիտաւ սուրբ գրոց է
յուսարեւելի :

Իւրացրաւ է ոչն նախ, որ երբեմնի
յնիկեցաւիւրս իմեամբ է գրեւոր յայտնի
մենաստանում ենթադրում էր, որ մի գրա-
պէս խնդիրներ, գրապէս — ոչ ի հարկ
այլուրենն իմացող, այլ մամանակի պարզ,
տարրական գիտելիքները պիտոյ. երկ-
րորդ, որ «ազատ արտեաններ» ակնում
են ներմուծել նախ վանքերում, այդ նշա-
նակում է ոչն աշխարհիկ գիտալիքներ,
որոնք մամանակի ճիշտան է կէպեցեան
գաղութներում պարծաղում են : Ինչպիսի
էա իր պոները բանում է գրաւ ու մի հա-
տանքի ստանջ. գորաւի կեանքը տարեցատարի
տեւի ու տեւի նուաճումներ անում անա-
պատում :

Ինչպիսի վանական զորոց բանալ չի
շաջուրում շնայելով 1863 և 1876 թուերին
տրամ փարձերին. երբ վերջին անգամ Պէտրո
Գ. Կաթողիկոսը ուղարկում է Եղիա Վ.
Հասան-Յարաւանին, որ Ինչպիսի ուսու-
ցիչ լինի ամսական 20 ու սոճիկով և տեղի
գաղութների հետ պարտաւոր հաշիւէն, ըն-

քաղաքապետական և քրիստոնէական վարչարարական : Գիտնէի դորձերից երեսուն է , որ վանահայրն ընդգրկեալու է աշխարհապետական իսկ , և միայն կաթողիկոսի տանիկ չբռնանից յետոյ հարստանալ է : Յնական իրաւականներն վերջերում Սեւանայ անապատն աշցելոյ Մեարոյ Վ . Սեբասեանը աշուղէս է բնորոշում անապատի միարանութեան մասուր գիտնէր : Եկեղանական արհեստք մեծ երկխոյս հետեւ է փախել աշխարհացա , ուր երբեմն փառասոր ախոյ զրամ քաղմէլ էր վեհանմանութեամբ :

Վարդապետ , ստրկաւական և գրպիք , որք 20 էին իւրաք , միայն գիտն հայերէն կարգալ և գրել , պարտքական բկամ գ . կարգի ուսակերտաց շախմատ ուր է մի պատեան դպրացի ուսումն , և աշխարհ կանոնուար : Յուն աշխարհ , որ ամենեւին ուր և փոյթ շունէին ուսումն ստանալու և հարկուար գէղքում ժողովրդին պիտոյանալոյ քորոզութեամբ և ուսուցչութեամբ ժամանակիս պէտքերու պահանջին համաձայն : » :

Նման մեկ տեղալի է տնում հաւա Սարգիս Եւ : Հասան-Ջալալեանք իւր հանապարհապետական ի . հասարում . Յնական իրաւականներն վերջերում աւելով . Վերջեամբ քամքասելի զիպարս իմ , աւելայն

ստեղծ պնդմանը, քանզի տեսեալ իմ պատգմապի տիրանի մասեանն ժողովեալսս տեսչէն, մտեալս քնդ փռչի մտապայթեամն, ի միտ բերի իսկոյն իմ մի պոչկ ժողովեալքն առաւնն զգիրտս թիւն տննանց եւ ի թրնդ բերն⁵⁶ :

Ահա աշտ երկու, տկամեալսն պատարեւ երանուարնիւր թախծով, վշտով տննում, բմբանում են, որ նախկին անապատը շկայ, որ աստաւայ կեանքս փախուելիս, փախուել են ժամանակի պահանջներս, անապատն էլ փոխուել է մտաւորից տնտեսական կեանքի պաշտամունքին անցել, չինք մտապիւ է եւ նորից էլ շեռու է մտապիւ, ուստի եւ դարձել է թրեւց անձի գիրտս թեան մասին մասածագներ ի մի սրտաշաղկուն ապաստանարան :

Ե.

Անապատական կեանքի աչքի բնկնող նշանք Ահեանի մեծատառնում աշտ չբնկնում էր՝ միտքանների հապուստը, որոշ շտիով եւ ժամերգութիւնը, որք ստիպուեան ժամերգութիւնից աւարելուս էր, ուստի եւ հարեւոր է ծանոթեալ պատ հետ : Այս ժամերգութիւնն էր, որ աշտելուի, ուստաւորի վրայ թողնում էր տպաւորութիւն եւ որոշ շտիով անապատի վարկը բարձրացնում⁵⁷ :

⁵⁶ Խաչգիւ եղ. Հ. Զուլալեան անապատաւոր-դարձն թ. 1-րդ, 1698 էր. :

⁵⁷ Ժամերգութեան ժամին պատն ունի Առաքիկ

Գիշերային ժամը սկսուել է ձմեռը դի-
շերուեալ ժամի նին, ամառը՝ Վին: Լուսա-
րարի սղնակունը պնացել է Ներթափաբ փար-
պսպետի դուռը ծեծել: պնացել է եկեղեցի,
բարձրաբ փստել ու բայրը պատկերներին
խեղարկել: մինչ այլ Ներթափաբը եկել է
եկեղեցի եւ ոսել Վերննեայ Տէր մեր Արամ
Փրիստաւ: յաւարարի արեւակունը խփել է
երբայդը: Ներթափաբն սկսել է Հայր մերոյ
յետոյ յարդ պատալ ձայնի Աստուծոյ կո-
նունը: մինչ սո սաղմունն է ոսել, յաւա-
րարն սկսել է կոչնակով բայր միարաններ
պնակը: Երանից յետոյ սկսել է
կոչնակով երկար ժամանակ ստիպակին ծե-
ծել, ապա խփել է հասարակը: Բայր միա-
րանների համար պարտաւորական է եղել
հասարակից յետոյ պալ եկեղեցի, ու պատնեց
յարդելի պատնաւի եկեղեցի չի եկել,
պրկուել է նոյն օրուայ հուլից: Տալի ժա-
մանակ նրա բաժինն էլ պրտած է եղել, երբ
յոնեցաւ միարանը: Տալի է նստել նրա
ստաջից հայր փրցրել տարել են: նա նստել
է մինչեւ փրցը տաւնց ճաշելու:

Բիւրանների ժողովելուց յետոյ օրուայ
Ներթափաբը իրը ժամընդ ²⁰ սկսել է

Երբ Վերննեայի տներ եւ փակականութիւնք աշխա-
տաթեան մէջ, է՛ Վերննեայ իմ տեղեկութիւնները
բողել է՝ նոյն մեծաստանի միարան Արիստակէս
Վ. ից, որունը եւ մի փարք տալի մանրամասն են եւ
մի չի տարրեր:

²⁰ Ներթափաբութիւնը եւ ժամընդ պրկուելու
յարդպարար յարաբաւայ մէջ կատարել են երկու
փարպայեաններ:

«Հրամարմբ»-ը, սուրա հերթափարն ասել է «կատարմանիմ» է. հաստատմքը, սուրա շաքի է, մեղարք հանել է լարմք մաշնով անգիր ասել է «Բեղաշն», որ սուրմ էր ի գիմաց քոյար միարմանելի, մամբարնուդը «Խյորմեայի»-ն ասել է. է. սուրա սոփարա-կան կերպով սուրա ասան մամն ասել. սրա-տարայի օրերին ասել են «Չարթիթը» է. կից «Կերաթանելի», որ կուշ մամադրում է կեմն չարաթ օր թէ. սրաարայ չէ կելէ. քաշք մինչէ Թրնարթիթը կելէ է սրաարայ օրաւաշ մամերդութիւն. մինչէ. որ Բկրաթի Բ. կաթուգիկար 1901 թուին կոնգաւով մի-րաշքէ է սշգ կարգը: «Չարթուցեայք» քա-րայից յետաշ մամբարնուդը ասել է սրաց տաներին 50. սրաշոց օրերին 100 «Տէր սղար-մեա», սուր կելէ է աղոթք. «Տէր դու ասեղ-նէր, մի կարասաներ է. պարմա մեաւոց քոց մի անտես ասներ, քարեխաւութեամբ սրաշ Լատուսմանի է. ամենայն սրաց քոց յի-շեա՝ դմեղ Տէր է. սղարմեա» (մամադրում աշա մար չկաշ): «Չէն պոնեամք» աղո-թից յետաշ սկսել են նախընթաց է. նոյն օրաւաշ երկու կանոն ասղման ասել թի, մամբարնուդը է. հերթափարը: Նոյն մամա-նաղ մարադրի մէջ է. ոջ է. մաթի դասերա սիրադասները է. մահանաթները պոյլ-գոյլ եղամ, նոյն կանոնները ասել են ցամ մաշ-նով: Նոյն օրաւաշ կանոնադրութիւն ասել են դասերից մաշնով, թակ հերթափարն ու մա-

մարհնայր իւրին տակէն տտեանում ցամ ձույնով : Բնացամն ըստ ստորապահին մինչեւ Հարցր : Ան հառաքակ բոլոր փոխերն տակէն լրիւ , մինչեւ վերջը , Հարցի փոխի մէջ էրք հաւելէն այն տեղը , որ ասում է «Արհնայ եւ դու Տէր Աստուած» դաս առ դաս երգելէն ձայնով «Արհնայ եւ Աստուած» Հարցի խառնանչիւք տունը , մինչեւ «Գործ» խառնը կրկնելէն երեքական անգամ : «Դործ» խառնը սկսած երկու քանան անգամ : «Մեծացուսչէ» խառնը մնացեալ շարունակունելի խառնանչիւք տունը կրկնելէն երկու քանան անգամ , եթէ շարականը շորտունից է , կրկնելէն միայն աստֆի եւ վերջի աներն երկու անգամ , եթէ չիւղ անից է , կրկնելէն սկզբի կամ վերջի տունը միայն : Եթէ վիշ անից է , ասանց կրկնելու : Աստուտակուն ժամերդութիւնից յետոյ տակէն «Արեւայալ» ժամերդութեան միայն մաղթանքները , սաղմոսները եւ սղոթները լրիւ ասանց երգերի , պահաց սրերին նաեւ երգերը , ինչպէս մեծի պահաց սրերին է լինում : Արեւայալի ժամերդութիւնից յետոյ շորում են բոլոր միաբանները , սրբաց տաներին հրդում են Աստուծոյ Մօրնայ Հայրսպետի հարցից երեք տուն եւ սպաւ ռէկ սղոթեալ շորտ տուն : «Արի Աստուած» , «Զի պատուութ» , «Միջնորդութեամբ» , «Արդ տնկունիմք» , պահաց սրերին երգելէն սպաւխառնութեան պի . Հարցի երեք տուն , «Մուրր

Աստուած» և մնացեալը նոյն կերպով : Չորեքշաբթի օրերը Տէր սպարմեաշի մինչեւ երկու տունը երկէջ են Աստուածածնի նորում երդ «Աստուածածին ամենօրհնեալ» կամ «Աստուածածին ինչպիսիք սպարմեաշ» կամ «Բանին կենաց» եւ այլն : Իսկ Արքայի օրերին խաչի նախորում երկու տուն «Մէք ի յայն փայտն եմք յառացեալ», «Եսպան ի քէն գունդք խաւարին» : «Տէր սպարմեաշից յետոյ մողթանք «Վասն սրբուհւոյ Աստուածածնին» քարոյ «Մարք զԱստուածածին տղոթք «Բնկայ Տէր» : Մամօրհնայն արձակման Հայր մեր է տակ :

Հաշտ ժամը մեկուն սկսել է ժամը յին , ամառ 9ին . յառաջարի օղնակներ իմաց է տակ չերթաւարին արը մի այլ փարպագեալի չեա տակ է մի կանոն սողմաւ , այն կանոն , որը զիմաց է օրուայ կանանին (այսինքն եթէ օրուայ մայնը սկ-է կ'աւել զկ . կանոն , եթէ աւ-է' զմ-ինը եւ այլն) : Ապա երբ հաւաքուել են սկսել են «Սպարմեաշները բոտ օտօրականին Կիրակի եւ սրբաց ամերին տանց մեծ քարայրերի եւ քոյսիների . պահոց օրերին , առաւ են ինչպէս Մեծ պահոց օրերին : Առաջին Սպարմեաշ վերջանալուց յետոյ , եթէ պահոց սր է առաւ են յաջորդ մայնի կանոն . նայնը եւ ք . եւ զ . Սպարմեաշներին յետոյ . ապա չեաւեալ մայնի կանոն :

Երեկոյնան ժամին սկսում կարգաւ են «Բնկայ իման» կանոնը . ապա տրոււմ է չա-

ապրանկ պոնդր. սփռացունեքից կամ վար-
գտակունեքից մէկը կարգուած է աւար պատ-
շտէի զննաքննարարքը, վերջացնելուց յե-
տոյ երգում են ասնի պատշաճն Աղօրմեան,
Անճաղու օղէն եւ խաչի շարակունեքը: Ժամ-
օրնուպն աւարած է Վեդաշէմք ողորմեաց,
Տէր բարեբարս, շարագ Վեդեր չղնուե-
լաքն, աղօթք Վեր րնարեցերս կամ Վտա-
կի: սրբաց, ապա մտղիւանք Վերաւանին
սրբաց օրնու թէւամք եղիցի, մաշուք աղո-
թիւք եւ բարեխօսութեամք սրբաց (այս ինչ
անուն) որոց յաշած երեկոյնեան երանելի
վարուց եւ բարի մահուան նոցին ընթերցաք
Տէր Ախարս րնոյ մեզ չաշտեացիս եւ սրբոյ
անապատիս նուէր ընծալապացն սիրով
գթնացիս, ապա Վնս սո Ատուտան եւ աշին
բառ կարգի: Երեկոյնեան ժամերգութիւնից
յետոյ կատարում են խաղաղակամք. բացի
տէրաւանեան սօնեքից: Երբաց սօնեքին ՎՏէր
յոյս իմից յետոյ վերջնութեմ է²⁰, ապա նո-
րից ՎՏէր ողորմեան, աւարտեան ժամեր-
գութեան ձեռն: պահուց օրեքին փախերն չրիս
աւարած են:

Հանդստեան ժամ. արեւմտից յետոյ կա-
տարում է Հանդստեան ժամերգութիւնք
Համեմատ ժամաղբքի: Ենացած ժամբամա-
նութիւնեքը աւելն Երեքիկ եւց. Անապատի եւ
Վանականութիւն էջ 143—151:

²⁰ Վեդարչեմ մեզ Տէրք երգք բառ աւանդութեան
կապումն է Անանի տնայապի Տեւ. ուստի եւ միշտ
աւարած են այն տեղ: Տեւ Մ. Կիւմրէճառեցի 32—33եր:

Միտրաններին պղծասնները որոշ շափուփ
սնտաղաստակունի վաշեյ էր. բարբրէ հաղնում
էին սուտակուն ամերկանից շաղիկ, վար-
տիք երկու տակ, մի երեսը սպիտակ, մի օր
սեւ, բրդէ պուշպու, գրտում կոնդորա (կի-
տակոշիկ, կուպառ մէտի) - եկեղեցում բարբուն
էլ հարաթափ են հաղեյ: Շաղիկի վրաշից ար-
խաշոխ, լումբակի դրած, կուպաշտ ամերկա-
նից նախու շաղից, բրդի կապաշ, նոյն կոտ-
րից շաշուտը խանջանայ, նոյն կոտորից վեր-
ադկու: Վարդապետները եւ սարկաւարդ-
ները արտօնութիւն ունէին բարակ կապաշի-
երեսը կուպաշտ լունքաշից: Վարդապետները,
տիրացուները եւ մահաւանները վանքի մէջ
ամառը նստնում են պուշպի թաթ. մեծօր
ծորթի փափախ. վարդապետները միայն
եկեղեցի պաշխա տնում են վեղար, հասա-
րակ կոտորից, բոյուն էլ նոյն պղծասը ստա-
նում են երկու տարին միանգամ: Վարդա-
պետները ընթերթի շաղից պոտի էին կապում,
խակ մնացածները բոնքաշ կոտորից: Ամէն
մէկունն արտում էր մէկական փերաբկուի
կոտոր, արխաւուխ, շաշուտը, երեքական շա-
ղիկ եւ վարտիք, թուշկինտի կաշմիւր կամ
սեւ դոյնի. երես սրբիչ մէկ հաս, մեռքի
սաւորն երեք հաս, սաւրեկուն 16 պրտանքա
լունցքի սաւորն:

Արտասանն մամից յետոյ իր բարան-
ջիւրը իւր սենեակում տախտակները տաւում
էր հաց ու պանիր, պատ սրերին հաց, փեր-

Ջերս սկսել էն գործ տնել եւ իՄէջ: Ճաշին եւ երեկոյեան ըստըն էլ սեղանաստան էին գնում: Ճաշին միշտ մէկը կարդում էր Հարսնոց վարքից, Վարք սրբոցից, Մարգիտ Ենտրհարուց: Սախս որերս միշտ չինում է իղեղէն, մի սեռակ կերակուր բրինձից, աճուրից կամ ձուարից, յաճախ նսեւ ձուկ, երեկոներս պտնիր, ժամուն կամ իւսնաւստ: Պատ որերին ձիթով կամ լոկոչոյով կերակուր, երեկոներս՝ բոխի, հաւախաշ յորի, զհամեմունձոր՝ երբեմն ձիթով սաւաղաւ կամ կամ քամաք հոց:

Բացի Մեծ պատից եւ շարսիտական ու որակուն պտակից կար եւ երկու յիսնեակի պատ. մէկը Հոյեղալատան պատից մինչեւ Վարդապետ, միսն էլ աշնան յիսնակի սկզբից մինչեւ աւաղ տններ: Մենդեան առաւօտը, Վարդապետին, երբեմն վանահօր տնին ուրտակարգ հիւրասիրութիւն էր յիւսում վանահօր կողմից: Սեփար երբեմն բաժանում էր միբղ՝ ձմերուկ, սեխ, խաղող, ձմեր՝ բաժանում էր պինի, Մեծ պատին միաբաններին բաժանում էր ձիթապատուղ Լնական պտականքայ:

Կաշին հաւաքակտան աշխատանքներ, որոնց մասնակցում էին բոլորը. որինակ զարեանք պնում էին Սեւանի կղզու պիմացի Դիւնէի ասրերը բոխի քաղելու. այնտեղ մնում էին մի քանի օր. խոտաքաղին պնում էին խոտառակիւն կէմ էին սրբում. պտից

բերած ցանկն ու ցախը կրում էին ներս . չարժեւայ մէջ հասարակում էին 1—2 անգամ թխուէրի հացի գունդն էին անում . վարդապետները աշա բայր աշխատանքների մասնակցերուց ազատ էին , բացի վերակացուից : Սրանց մնացած մամանակը կարգում , պում , չրջում էին :

Ոչո ստորաթիւններից , կենցաղից եւ ծածերգաթիւններից շատ չեղին քան մնացանապատը կորցրել է իւր արտաքին հմայքն իսկ . հայ մարտիրոսի կրանական կեանքը վերաւել է , նրա հետ եւ նայն կեանքից մի պարտիկ ոջութի՝ Սեանի փայլը շատ է արտասոյել :

2.

Եկեղեցին իւր հոգեւորականութեան հետ իրրեւ մի մեծ հիւղութեամբ հիմարելաթիւն , որի մեղքին կային պաշտօնապէս պարտները եւ եկեղեցական մեծաքանակ հաշիւները , հայ մտայինների աշակրտթիւնից շէր վրիպի հարկաւ , ուստի եւ թէ՛ եկեղեցու իւրապետակ հասկացումը քարեկարգութեան խնդիրն են դնում , եւ թէ՛ քանական խիստ , երբեմն անօրայել մեղով հայ հոգեւորականների քննադատում ԴՊական թուականներից սկսած , երբ ռուսահայ կեանքում սկսում է մի նոր շրջան — մանր քաղաքացիական հասկացուցութիւնների շրջանը :

Ոչո պայքարը մանրամասնորէն նկարա-

գրեցր մէկ կողմ թողնելով, աշատեղ յիշեմ
աչդ ևսուն պայքարին մասնակցող հանդա-
ցեալ կարողեա Կոյ. Տէր-Մկրտչեանի մի
քանի գիտադու թիւնները, որոնք բուսական
են պատկերացնելու աչդ շքունի մատչին-
նելի պաշտանջքները հոգեւորականներից, և.
հոգեւորականութեան աչն միհանք, որին
հասել էր հասարակական ու քաղաքական
հոնգամանքների շարհիւ. ժժրդ գարու
մերջին քառորդում:

«Հարկաւ» է մեզ քրիստոնէական
կրօնը թէ ոչ. բաւե տարի տառջ աչդ մասին
խաւք լինել չէր կարող. ապաւաւմաւ մաւ-
ղիկ ըննադատում էին արդի եկեղեցական
կեանքը և նրա մէջ քաղթաթիւ թերութիւն-
ներ էին դանում, ցոյց էին տալիս թերու-
թիւններ ամէն կողմ և պախաբակում էին
աչն նպաստակաւ, որ ուղղուն, և եկեղեցին
կենդանանայ ու կենդանի աղակցութիւն
գործէ: Իւրար հանդամանքները բարբաթին
փոխաւել են. թերութիւններ ցոյց են տա-
լիս, ոչ թէ ուղղելու համար, աչլ որդէն գի
ապացուցանեն, թէ եկեղեցին ինքն անպէտք
է ու հնուցած, և աչն կրօնը, որ նրա մէջ
քաղաղում է, չի համարաւաւաւանում աշմ-
մեան կեանքի պաշտանջքին, աչլ իրիւ մի
սակերդը բնո ծանրանում է նրա վրայ,
ուստի և. կրթութեան միջոցով պէտք է ծու-
ղովրդին ապաւել աչդ բնախց ²⁰ ։

²⁰ «Իւրար» 1899. Իւրիւ, 187 էր. ։

Այն կրթութիւնը, որ պահանջում էին հայկաւրականները՝ այդ շրջանի գործնական գիտելիքների գիտաթիւնն էր. հայկաւրականը պիտի յիշէր գիւղատնտես, բժիշկ, իրաւաբան, որ կարող յիշէր գիւղացոց գործնական պահանջները կատարել: Բայց Աւետարանին ծանօթ լինելը կարեւոր էր համարում ամենեւին. անգամ գնատակար էր համարում ³¹:

Հայկաւրականները պարզել էին այս շրջանում քառ ամենայնի աշխարհիկ մասշիններէի քարոզներին հակառկ. հայկաւրականի կուշումն բարձրում էին բոլորովին տարբեր, քան եկեղեցոյ պին էր պահանջում, քան աւետարանական սկզբունքն էր թելադրում: Այդ պատիւնն է նկարագրում Կ. Վ.-ը «Արարատ» 1895 թ. Բաբարի համարում «Հայկաւրական առաջնորդը» առաջնորդ պատմ հետեւեալ ապերաջ (հրեա 784) լինիլ այսօր մեզանում կարեւր է համարում հայկաւրական յիշել առանց ամենատարրական ծանօթութիւններն աւելնալու այդ կոշման պիտի պարտաւորութիւններէ մասին, քրիստոնէական կրօնի եւ սուղային եկեղեցոյ պահանջութեան մասին. լինիլ կան մարդիկ, որ պատրաստ են արժանաւոր հայկաւրական համարել, որ նա ուսում է ստեղ, ու չարքութիւն շարունակաւ նրա քա-

³¹ «Արարատ» 1891, Բաբարի-նոյ, Ընծ եր. անուանէ 1895—1901 «Արարատ»-ների Կ. Վ. ի շոյսում-հերք:

բուշակման եւ հողեւորակման կեանքի ցունցաւորութիւններէ վրայ, այն՝ համարած միմէկիսկ, թէ նա հողով քրիստոնեայ լինելէ չէր կարող, թէ նա իւր ձեռնադրութեան ժամանակ մարտն ծիծաղում էր իւր պիտին կարգացումն վնասներէ վրայ, թէ նա արեւմտեան ձեռք համար էր վերադարձ հայրենո՞ւ՝ աչդ արդէն անհեթեթ հետեւանք է ամէնից ասուջ՝ այն սխալ համարման, թէ սովէն տեսակ ասում բնութեան է կացուցանում մարդոց հողեւոր կոչման համար»։

Երբ կողմից ամէն ինչ վայր ի վերջ քննադատող մտայնիւնէր, միտ կողմից արանց համակերպող հողեւորակմութիւն, երբորդ կողմից սնտեւանեան դարգացում, հետզհետէ հայ հողեւորակմութեան եւ եկեղեցու տիրոջ փոխում են ժողովրդ դարձնելու։ Եկեղեցուն դարձնում են ամէնից ասուջ հասարակական այլ եւ այլ անպայման քաղաքական նպատակներէ, եւ արդեւ Եկեւորութի վարդապետութեանը ծառայող։ Համեմատեցէ՛ք ժողովրդ դարձնող հայ եկեղեցուն ժողովրդ դարձնող քառորդի եկեղեցուն հետ եւ կը տեսնէք թէ երկուսի մէջ ասարանութիւնը որքան շատ ճիշդ է։ Եթէ անգամ Եկեւոր սնտապար համակերպում է այս պահանջներին ու գտնում արդէն աշխարհիկ մի փանք, որի նպատակն է հասարակական հողեւորակման նպատակներէ ծառայել, պարզ է, որ հասարակական հասանքը շատ էր սեւեղ, որ թափանցել էր

նայն իսկ այն կողմին, ուր Երեւան հրեշտակա-
կանքան նշանաւորներն էին ապրում, ուր ա-
մէնից ուշ ևս ամէնից պատար մուտք ունէր
աշխարհը եւ աշխարհայինը:

Հասարակական հասանքների եւ հայ
եկեղեցւոյ ու հայկերականների փոխյարա-
բերութիւնը ու յեղաշրջման պատմութիւնը
հասկանալու աւանդելուց Սեւանի անապատը
բնորոշ հետաքրքիր պատմական երեւոյթ
է՝ ոչի պատմութեան մէջ երեսում է ժամա-
նակի ուղին ու դարդապատճիւր: Հայ հայկե-
րականի, աւետարանական քարոյի ու քա-
րոյախոս փառապաշտի դերից հրաժարուե-
լով՝ աւանդապէս ապրաչին հասարակական
ու քաղաքական դարձերի նախորդելու յե-
ղաշրջման մէջ դեր է խաղացել եւ ՄՏ թուի
սոս-սոսնկական պատերազմից յետոյ Բեր-
լինի Եւրոյ յողումում հրապարակ եկած
«Հոյակական հարցը»: Սալանի է որ Տմական
թուականներից սկսած սոսաւայ մասշին-
ները սկսում են սոսնկահայ ադատադրական
շարժումը հրահրել ու քաղաքական կու-
սակցութիւններ ստեղծել, որոնք Սոսկան
թուականներին արդէն որոշ կողմակերպու-
թիւն ունէին ու դարձ էին սկսել: Եւրոյն Գա-
մառ-Ֆուրիպան իւր ռադմական երգերով
հայ ժողովրդին քաղապում էր «Սոսնկա-
րան ապաակ աւանդ» թշնամում-սոսնկին,
քաւական էր համարում «խոնարհ դարձ
սուր թշնամում» եւ ապաստական դարա-
դարձեր քաղապում: Բաժնի իւր «Կայծեր-

Խենթ՝ վէպերով այդ ազգայնականներ աւելի
 եւս խորացրեց աւ ժողովրդականացրեց,
 հերոսների մէջ տանելով նաեւ ռուս կա-
 սեցը, հրապան սեւեցող հոգեւորականնե-
 րին: Բաժնիր ժողովրդական լինելը: Անկան
 թուականին յաշտի է եւ այն, թէ ինչպէս
 «Դրեկիր» զնայու տեւելով համակուսած էին
 մեծ ու փոքր, աշակերտ աւ ուսուցիչ: Այդ
 դրական հասարակական հարմարից անմասր
 չմնաց եւ հոգեւորականութիւնը. եթէ ոչ
 անմիջական գտնէ միջնորդական էկեղանի
 մասնակցութիւն ունենալով ազգային շարժ-
 մանը: Երբեմն Հայրենիք իւր քաղաքներով
 նորիցէս ազատագրում էր քաղաքում. նրա
 Պէ թուականներին կաթողիկոսականը ան-
 պաշտն նպատակց, որ այդ ազգային-քա-
 ղաքական հասանքը մեծ թափով թէ կուսա-
 կան եւ թէ աշխարհիկ հոգեւորականու-
 թեան մէջ մտնի: Նրա քաղաքները, նրա
 ազգային-քաղաքական գործիչների հետ շա-
 րաքներութիւն պահելը, անշուշտ ստանդ
 հետեւանքի չէին տեցնում: Մուս բիւրո-
 կրատիայի հաշտանքը — անպամ ընտա-
 րանի խաղաղութիւնը, դեպատարների մի
 երեսունին տասնելը թուական ընտրու զուա-
 տեր են ցոյց տալու, որ կրօնական աշխար-
 հահաշխարհը աւելի էր տուել ազգայինին եւ
 հայ հոգեւորականը գարձել էր վերաբերու որ
 աշխարհիկ քաղաքի, հասարակական գոր-
 ծիչ, բնաւք նաեւ ազատագրական շարժ-
 ման ծառայ: Հայ հասարակութիւնը կրա-

Համբան — առաջնական կարգերից տնցել էր ջրաշքենի, մանր բարձրագույններն, նրա հետ էւ եկեղեցին :

Հայ հոգևորականներից կային առաջարժմունք յարազներ, իսկ առաջնայնի մէջ Գոյիցինի նշումների ժամանակ, երբ ողջային հասարակական շխմոտքութիւնները վախճուեցին, յառ երխտաւարդներ հայ ազատապաշտիկան ծառայելու, հայ ժողովրդի մասշին — ողջային վերածնութիւնը ստանդակելու համար, հոգևորականի վերաբերու. հայան, իսկանայ ճիւղապաշտելով կամ վեղար ստանալով : Արանց հետաքրքրուր եկեղեցին ու իւր պաշտամունքը, Ահտարանի զարդութիւնը շէր տշեքան, աչք վերաբերուի տակ հասարակական-ազգային եւ յեղափոխական գործին ծառայելը¹⁰ :

Համան պայմաններում, երբ հայ եկեղեցու պաշտանունն տնդամ, հայ եկեղեցու առաջնական ձևերը շղիաւէր, երբ նրան շէր պրապեցնում կրանն ու պաշտամունքը, բնական է, որ Ահտանի անապատը գերծ շմոտք աչք ապեւցութիւնից, մտնաւ տեղ, որ նրա

¹⁰ Ներքայ Կաթողիկոսին երկու ժամանայ ինչիւր առին ԱՅԱ Առաքիւ-Սեպու. տախաներն էւ ինչիւրիւ իրենց հոգևոր կայսրմից ապաւան, սրտի հետեւ իրենք վերաբերուի ին հոգևոր յեղափոխութիւն, հայ ժողովրդի ազատապաշտիկան ծառայելու աշտ էր Հաշտաւան ազատ զարգացան հոգմաներպութիւն տնի, իրենք իրենց հոգևոր կաշտման աւելարդ են համարում : Ահա բնորոշ փաստեր :

Հոկտոբրին շանձնուած էր Բիւսպին ու Երեւանի առաջնորդին, որոնց պաշտօնաստար անձինք Էջմիածնի բարձր Հոգեւորականութիւնից էին յիշուած, գրեթէ նոյնպիսի ուշիւորհայեացքով, ինչպէս էին եւ գրաւ պահանջները: Սեւանի միաբանն էին գտնուած սուրահայ անհատներ, որոնք այդ միջառնայրիկից էին Էլնուած, ուստի գործաշուքի չէ. որ ժթրդ պարտ վերջի Սեւանայ անապատի միաբանն է: Հասարակական գործիչ դասնաւոր, եւ որ եւ է շրջանի կամկողէի նախադաս: Սա բնական արտայայտութիւնն էր Հայ եկեղեցու ժամանակի վիճակի: Աղագոյն-Հասարակական գործին ծառայելը՝ գործել էր միակ նպատակը, ուստի եւ կրօնը, Էկեղեցին իւր պաշտամունքով մուսոյցութեան էր արուած ու Հեաղհեալ թուրանուած ու աղաւաղուած էր: Այդ ապկեցութիւնը աշտմ, երբ Հայ ժողովուրդը առաջել է իւր քաղաքական անկախութիւնը, եւ Հայ Հոգեւորականը՝ այլ եւս գրաւ պետական շնչամեղիկից զրդուած՝ կարբիք չունի քաղաքական-Հասարակական գործիչ յիշելու, ուելիի պայտան է երեւում: Հայ Էկեղեցու աշտմեան Հոգեւորականութեան առաջնաւոր տարրին Աւետարանի եկեղեցական կրօնական բարոյական վարդապետութիւնը շատ քիչ քան է ստում. նա իւր քան կոչումով չի ոգեւորում, ունեցած ժամանակաւոր կոչումից էլ գրկուել է ու մնացել է ո՛չ միւ եւ ո՛չ ձուկ, այլ ինքն ու երեւան, արտ նրա

ձեռքին նույնպէս : Հասարակական հասանքների
խելոյք քանքի հետեւանք էր նաեւ այդ պատե-
թիւնը :

Այդ հասարակական հասանքն էր, որ եւ
Սեւանայ բարոյական ճգնաթիւնն ստա-
փնարուն անսպասելի պարճեց մերձ ի
մերձայ մի սոսիւրական սխաւանդի, ուր
դնում են մարդիկ դատարանաւոր, հաճելի
մտմանցի, եւ ոչ թէ բարոյական պայծառն
ու կրօնական աղքատմանքի : Սիւ մաւի է
ի . դարու սկզբի Սեւանը — նա կը տեսնէր
կանոնաւոր մարտը կանոնաւորած սենեակ-
ներ, բարեխախտներ, դաժնաւորակներ, դա-
նակ, պատառաքող, մահճակաշներ փափուկ
անկողիններով, գորգաւորած սենեակ, օժա-
նելիքներ ու սուսկիւնի գորգաւորակներ,
խմիչքներ ըստ տեսակի եւ սոյնի : Եւ ինչ
գործանք, որ անսպասելի ինքնատեանի
միտքանները փոխելում են ո՛չ միայն բարոյ
աշխարհային բարեքը անփերտագործն,
այլ եւ դատարանում աշխարհակներն փոխել
մտմանցներով ու խաղերով : Եթէ այս կեն-
ցաղը պայթեցնողութեան տեխնիկ չէ ստեղծ
գործողին, եթէ անսպասելի եղող պիտո-
ցին իսկ գտարանացել է անսպասելի միտքանի
հետ, իսկ մատաւրակներ ու բախտացել եւ
երկել, պարել ու գտարանացել անսպասա-
կանի հետ, ապա ոչ ոք այն պատճառով, որ
գտարար փաղաւց էր յիշաւորջուել ու նրա հա-
մար այլ եւս կրօնական կիանքը, քանի հա-
ղած անսպասական ճգնաւորը, ոչ միայն

կարեւոր չէր, ոչ միայն պոնէ Նեաաքքըրու-
թիւն չէր պարթեւցնում, այլ նրան թուում էր
անապունիդ, աւելորդ ու անտեղի: Եւ հո-
սանքի Նեա շարժող անկապմակերպ, առ-
գոյն հոգեւորականութեան Նեա Սեւանն էլ
կնքեց իւր անապատական կեանքը վերջ դնե-
լով իւր քան նպատակի ծառայութեանը
փէ՞. գարաւ վերջերին եւ ի՜նչպիսեւրին:

Է.

Սեւանի մենաստանի կենցաղը Տիւական
թուականներին գրեթէ ոչինչ փոփոխութիւն
չի կշռում - գրոյն շարժումները կարծես նրա
փայլ խաչոր ապկեցութիւն չեն անում -
միարանութիւնը իւր ցարենն ու պարենն է
աշխատում խաղաց, ու գրանդ էլ պահանջ
է: Այդ անշարժութիւնն իսկ ընկալմաւոր
մենաստանի յետսմեացութեանն ու Նեա-
դհեակ ասորբարձման է նպատատում. ան-
նկատելիորէն միարանական կեանքը ենթա-
կում է ընդարձացման, ուրեմն եւ Նիւան-
դութեան, որք բաժնէ չէր կարելի այլ եւս:

Թէ ա՛ր ատփնանի հայ փանուկանի, ան-
դամ անապատականի պարտքի ու պաշտօնի
գիտակցութեան մէջ յեղաշրջում էր կատա-
րուել պէտքի նիւթապաշտականը, ա՛րքան
նրա մէջ բուն էր պրէլ անհարապատ վերա-
բերմանը այդ թուերին, երեսում է Սինայի
ՏՂ թուի 30 Գեկո, Թիւ 1188 շրջարեւական
գրաթիւնից ուղղաւած փաներին, ուր ու-

տան է, որ վստահացրեցր սեռուղ են հղել
 իրենց պարտականութիւնը կատարելու
 նկատմամբ, վաճառականի գոյվերը եւ
 արդիւնքները իրենց համայնքի համար ծախ-
 սում են²⁹, կայունացնելու կատարումն են
 սեփուցիւնը և գտնաւոր, եւ փոխանակ արգիւնտ-
 ւորելու միտք են բերում, ուստի Սինոպր
 հրահանգում է. 1. Իւրանց Սինոպրի թոյլ-
 տալիքներն մասունք շոտանցնել գիւղերը
 եւ արգիւնքը ծախելու ուղումին պէտ-
 ք. Դարձակուն կայքը՝ գրքեր, ձեռագրեր,
 պարզ, տնօրէն շփանտելու տանց Սինոպր
 թոյլտալիքներն: 3. Եւ տալիք գրամատ ու-
 նեցող գիւղերից յաւան լու. հասարակ, իսկ
 շոտանցներն թահանու տնօրէնով շոտ, աշխ-
 անձանք, հաստատելով մարդոց ձեռքով հա-
 տարել: 4. Հոգր արքան կարելի է տնօրէն
 մշակել, իսկ թէ չէ՝ տալ կատարում: 5. Կոյն-
 պէտ եւ փանթապոսական տունը, կրպակը,
 տղիւնակներ: 6. Եւ տալիք տալ կատարում:
 7. Երգելու է փանթապոսական հոգերը
 տալիքներ: 8. Իսկն տարի փանթի գոյքի
 ցուցակն ուղարկել Սինոպր:

Եւ շոտքում է շրջաբերականը նրանով,
 որ հոգելու իշխանութեան բարձր շխառ-
 կութիւնը ինքն ընդունում է, թէ փանթ-
 ապրերը տնօրէնական հաւանքն են ձեռնարկ,
 ու աշխ էլ արքայան մասունքներ տալիք-
 նում գիւղերը յոյսու իրենց: Սա մի բա-

²⁹ Ընդգծումներն թմ են:

բոյակիան անանկութիւն է, որք խառնութեան մէջ է իշխանութիւնը: Դի անպատարար իրողութիւն, որից պարզ է, թէ ՏԱԿԻԱՆ—ՊԵՏԻԱՆ թուականները վանքերը եւ միաբանները դարձել էին շահագործման մարտեր, որ հետագայէն էր խոցաւ նրանց միջին կրօնական կեանքը, աւուժը եւ բարոյական կենցաղաւարտութիւնը: Նման վիճակը հարկաւ անկման պիտի տանէր ու աշուր-փառարմեր աչքի առաջ է, շրջեցէք ռուսաց հաստատմը եւ հանգամ, մարտն վանքեր կր տեսնէք միայն:

Պետական թուականներին սկսում է մի շարժում, Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսի որով, որք յատուկ ուղարկութիւն է դարձնում Մեծատանի վրայ, բարձրացաւ աչքերիւմ, աշխատում է լծարարմանն առաջ տանել: Նրան աշուր խնդրում յարմար աշխատակից լինում է Ն. Բաշաղէտի Էրկար տարիներ ուսուցչութիւն արած Սարգիս Փիլոյեանը, որին 1850 թուից նշանակում է վանահայր մեծատանի եւ որի մեծքով վանքում մի քանի մեծարկութիւններ է սնում, անշուշտ մարմինն կրկին շահչ տալու: Սարգիս Վ. -ը, 1851 թուից Էպիսկոպոս²⁴, լինում է հոգեւորարքի վերջին ուժեղ շնչաւարթիւնը, անկախօք ճիշդի պայքարող լույսը, որը

²⁴ Վարձատու է 1853ին եւ թողուել նրան մեծատանի հարստային պատի մաս, պերեպետեաբար ցարսը չկոչ ուղ վտտակտոր վանահայր պերեպետի վրայ:

միանգամ իւր կենցաղով, համեառ վարքու-
րարքով, աշխատում է մեծապատիւմ տնտե-
սգոտականի վաշէլ կենցաղ մտնողի, կալու
ու կանոն, սովորչն ո՛չ մամաւոսկի ուղին էր
նպատարում նշան, ո՛չ շրջապատար եւ ո՛չ ինքր
ուսէէր աշն ուժեղ կամքը ու հապու ուշն հոսր
աղբեցութիւնը, որ կարողանար մարտդ խա-
րոյկը կրկին վառել ու անհետացող սնոս-
պատը փրկել, պատմական-հասարակական
նախադասական վճռից: Աարդիս Վ. Ե. կաւ
ուսասնայ սնոսպատական կեանքի վերջին
համեառ թույլ աւելայծող յայտ, որ եւ
մարտեց, հանգամ, վերջացաւ: Ն. Բայր-
դէանի նահապետական միջոցաւորում ու-
պրած, նախ եւ. Աստղածորի շրջաններէ հայ
գիւղերում քանեւ հինգ տարի ուսուցչու-
թիւն արած աշղ համեառ եւ կրօնական
աշխատողութեան աէր տնէր, որո գրեթէ
ամէն տնտե կրեք տմիս Աեւտնում էր սնոց-
կացրել իր կեանքը, ինչպէս իր խնդրում
ասում է «սնոցաւին ի մանկութենէ տնե-
լով փափաղ կուսակրօնութեան» 1895 թ.
Մը. 15ին հայ պարտեցները փակուելու շրջա-
նում Աեւտն է մտում, ինչպէս եւ այլ ու-
սուցիչներ էջմիածնի միտքան եւ դատում:
Դա մի հոսունք էր, որին ծնունդ աւուղը
եւ խրախուսողը Գոյիցինի հայահարած քա-
ղաքականութիւնն էր:

Ահա Ակրտիշ Ա. Ի 1896 թ. Ապրիլ 11ին
Թ. 521 կոնգակր, որով մանասայր է նշա-
նակում Աարդիս Վ. Փիլոյեանին:

«Մերանկրօն հարց միտքանից Ս. Անաստասին Ահեանայ, մտքադաշտի վարդապետաց, շնորհունակ տալիստապոսաց, գաղտնաց եւ կղերքիկաւաց եւ աղօթիտէր քրմապետաց մահաւեանաց, հարապատից Մայր Աթոռույն, տղջոյն ու հոյրապետաւանն որհնուիթին :

Գնորհք, սէր եւ խաղաղութիւն, Ամենատարր երրարդութեան իջցէ եւ հանդիցէ ի վերայ համայն գումարեկացի եւ աղօթմաթիւն տառաւածային հեղցի ի վերայ սրբայ Տանդ, յորում տքնիքդ մշտամուռն աղօթիթ, իրիւ գանձաբանն փառաբանելով գանուն Տեսուն դարսիթեանց. Ամէն :

Ընդ սէրատանդ ողջունի եւ հայրապետականն որհնուիթեան յայտ սանձիթ, զի մինն ի բաղմահոյ մասնմանց մերոց եւ ջանիցէ, պաշտաւացուցանել, պաղմապարեանն սրտովայրա մեր եւ հանել, ցնուսա յարգի անմիթիթար պաշիթեանէ, յորոց սմանք հազիւ եւեթ ունին զմի փանահայր, եւ գերկուս եւ գերիւ միաբանեալս : Էր երբեմն զի փանօրեւոյթ մեր յիւսաբանէր պաւստի փայլիթն իրիւ յուսաւոր ջահթ, նուապաշիթեալք ընդ ամենայն տեղիս զճմարիտ յայտ քարադռնիթեան բանին կենաց, ընդ մեռնն տառաւածաբան վարդապետաց, հոգեշնորհ թարգմանչաց եւ պատէր հարց փառապաւսրաց, որոց ջան եւ պօրն էր շինուլ պարտական աղղի եւ եկեղեցւոյ, ի փախարէն տրոց եւ աղօթմաթիթեանց, զպա ընդունէին ի ջերմեռանդ աւապաց եւ ի հաւատաւոր մաղսկրոց

Հայաստանն երկրին: Գիտէ՞ք խորաբանչիւր ի
 ձէն՞ զանցիցն անցելոցն Ս. Անապատից
 եւ զպատմութիւնն, ի՞նչ յարամ ժամանակի
 եւ ոչր ձեւամբ հիմնեալ եւ հաստատեալ
 է, որպէս եւ զհոգեկեցոյցն ընտրւաց, որովք
 մխիթարեալ է զժողովրդականս եւ զսո՞ կո-
 ցուցեալ. ապաքէն եւ Մեզ ամենեկունցս
 պարտք ի մերայ կոն ընթանալ չափօք
 երանալ՝ ընտրւ հարցն մերոց, որինմէ մեզ ու-
 ներով գերանելի վարս նուցին եւ դանտեա-
 թիւն եւ որպէս նոքո մեզ ստանդեցին պնշն
 եւ Մեր Մեզ յաջորդողացն:

Ար ցանկաւորք ի վաշեկչութեան տեսա-
 նել եւ ի փառապարզութիւն հաւուցանել
 զոչ պատուածուարս՝ Մենաստանդ, խնդրեա-
 րով զստանդակութիւն Մեր, ահաւարիկ բառ
 խնդրանոցդ Զերոց եւ ցանկութեան, որ-
 պէս եւ հաճութեամբ Տէր Գրիգոր փարպա-
 տեաթ²⁵ գործէ յայտնեմք զգոհունակութիւն
 մեր եւ զձեռնակալիս եւսուք ձեռնադրել
 յատարձան կուսակցան յաշտեալսքեան եւ
 փերսմեալ յատարձան վարցտաբնութեան
 զՏ. Խորգիս բարեւոյն վարժապետն Փի-
 լոյնան, կարդեմք զնա աշուր Վանահայր
 փանացդ, ոչր պարկեշտ եւ խոնարհ, ոչր
 ժամեալ եւ բարեբաւոյ, աչր բառ ցանկու-
 թեան սրտի Զերոյ, որ զիտէ ունել զխաղա-
 ցութիւն ընդ ամենեւեանն եւ հոգայ զամե-

²⁵ Խորգիս Վ. Փիլոյնանից ասաք Լոյս վանա-
 չաքն է, ազգով քուրտ, ժկրտած եւ միաբան պրտած
 Մենանայ վանքում:

նեցսունց բառ պարտաւց եւ ստախճանի։ Ապա եւ Ձեզ հարցոյ միանձանցոյ եւ եղբարց միտարանելոցոյ, պարտ է Ձեզ ակնադէտ լինել եւ հպատակ կալ ընդ իշխանութեամբ նորին, ամանդակ լինել նմա ի ջան իւր եւ ի պարծաւ, որ հաշի յողորս եւ ի շինութիւն Ս. Տանդ։ Մի ոք ի Ձէնջ բժրօտաւ եւ խոսովարար, մի՛ բանասերէր մի պմիւջէ, մի՛ թշնամանդ զմիմիանս, մի՛ ծռլլ եւ պղերդ հանապաղութեայ աղօթից եւ պաշտամանց, ալլ հեղ, խանարհ, մտձկալ, արի ի պաշտամանս, սիրոյ աղօթից եւ ընթերցումոց, կալ սիրով եւ խաղաղութեամբ ընդ միմիանս, զի սէրն Աստուծոյ ի Ձեզ բնակեացի։

Յայտմք զի նորբնտիր վանահայրն Ձեր Տ. Ստրղիս վարդապետն՝ ունի լիովին տրգարացուցանել զյայն Ձեր իւրով հեղաճամբոյր, բարի եւ ստատամուհաճոյ գործովք, եւ զհետ լինել բարեկարգութեան Ս. Սեխտիդ։ Եւ մեք ապաշխմք զԱստուած, շնորհել հաստատութիւն սուրբ տանդ եւ միտքունութեանդ, պարգեւել Ձեզ զհողի քանասութեան եւ երկիւղի, զհողի պիտութեան եւ ստատամարչաւութեան, զհողի հեղութեան եւ համբերութեան։ Որհնութիւն ստատամտլին իջցէ ի վերայ մեծացոյ եւ փոքունցոյ, ճերպոյ եւ երիտասարդացոյ։ Որհնեացէ Տէր ցնախորդ վանահայրն Ձեր զՏ. Պրիղոբ վարդապետն, որ բաղում վաստակեսց վանն Ձեր եւ վանն Ս. Տանդ, տայլ նմա Աստուած վարձն բառ վաստա-

կոյս իւրոց, զձեզ դամեմեհեանոյ տրամեխ տրապցէ անհատէի շնորհոց եւ երկնային ժիւիթարութեան ստատ եւ ի հանդերձեւումն :

Ինչոք եւ Ձեզ լինել զսհարան զՏեառնէ եւ աղօթել մարտի մտօր փայն աշխարհիս խաղաղութեան, եկեղեցւոյ հաստատութեան, նեղեւոց անդարտութեան եւ մերոյ իշտատաւոցեալ աղօթի յաւիտ եւ անստատն տղատութեան եւ պահպանութեան : Շնորհք Տեառն մերոյ Աթուռի Քրիստոսի լիցի ի վերայ ամենեցունց, ամէն :

Կանգակից երեսուն է, որ միտքանութեան կենդանոյն փանտեմին փայլէ աստման ներսում չէ, որ կան նրան մէջ սովորական մարդկանց համար իսկ անթալլատարկի տարաքննի, որ մնաց անսպաստեմաններին, տեսի եւ փանտոյր Ստրգիս Վ. ր. Գն իտին մի հրահանգ է ուղղում միտքաններին կենդանոյն փերտերեալ : Վանտոյրն աղակում է ձեռք, հաշտութեք, կախք, տատախանի տատմ անդգոյն երեսայր : Եթէ մէկի իրաւունքը րանտարտում է կամ մէկն անտատում է, տղաք է պետք փանտարք, յաշտել իւր տրտունքի եւ րանտարտութեան տատնոյ : Վանտար մտտ պանտոյ տրանտին մտտեանում տրտի տրանտարտի եկեղեցի եկաղի եւ շեկոյի անտնք, կոտարտրներին եւ համրիւոյներին անտնք, փանտկան կարգերին հնտանդոյներն եւ շնտանդոյներն եւ հաստարիմներին ու անհատարիմներին, որպէս զի մանտաման հաշիս կոտ-

մութ, թէ ո՞վ պատկերացնէր ստորաւայ մէջ քանի՜ անգամ հարաչքներին ձեռնէլ է, հաշհոյշէլ է, կտիւ է արեւի, անհնապանց ու անհաստատութիւն է եղել. ուր, քանի՜ անգամ անտեսօց կերակրի նիւթ է օտառելի: Այդ ամէնը ստորաւայ վերջը միտքանութեան առաջ կը կարգաւորուի, որ քարտէս էլ իմանան:

Այս հրահանգից պարզ երեւած է, թէ ի՞նչ վիճակ ունէր միտքանութիւնը. ի՞նչ պայմաններ, վարք ու բարք: Ահա ժԹ՝ գտարու վերջի ձեռագ, հաշհոյշոյ, անհաստատութիւն միտքանը, որը շատ էր հեռացել ժԹ՝ գարու սկզբի հրահանգական, բարքի հեղ միտքանից: Տղէտ, անսխալացած էին միտքանները, ու կողմ մեծութեան մէջ պարագայի նից ասխարհում անհաստատական մանր մանր պծում հաշիւների մէջ ինչպէս լո՞ւր իբրար թշնամանում են. ադա՛մ անուկանում, ասումաքո՛ւ պաշտամունքին նուիրում. մինչև իսկ իրենց համար մեծի, անշունչ է անկենդան ձէսի փոխումը ժամ պնդու մէջ իսկ թերանում են, ծախմում:

Նման վիճակ ունէր ևս Սեւանի շրջապատի ժողովարար, պիտաւորապէս Մուղկա՝ ձորի և Գեղարքունեաց շրջանի, որուն համար Սկրաի: Ա. ք յատուկ կենդանի է առախա³⁰, որ Սեւան եկող ու խաւարները ու թէ յիբաի ուխտի են դալիւ, երկրորդութեան սուրբ տեղին ու ճշմանին հողեւոր

³⁰ ՄԱԿ՝ Թ. Սեւիւ 14 Թ. 822:

միտիֆիկացիոն թեկամ, այլ աստատել վրան մարտնչությանը դատարանականը: Ռեֆորմատիւնը ծանրանում էին վանքի վրայ, պղնձեղէն, վառելիք, լոյս եւ այլ յարմարութիւններ պահանջելով: Այդ բանական չէր, նրանք չինտիկանե այս ու այն մասերը փոխում են, նորակառույց գործիքի յարակի վրայ կրակ էին վառում. աշխարհ մտնում սենեակում ու ապակեմեմ: Աւստի եւ կաթօղիկութիւնը յարգւում է յինչի վառելու, պատկոսւում, խմում քով վարտելի վանքի սեփական նախկին հետ:

Փողոփուրդը՝ ինչպէս վերը նկարագրեցի, աչքէն պէտք կրանք ու եկեղեցին գործել էր անտարբեր եւ սեղի յուս թշնամական վերաբերմանը սեղ: Բնականաբար շնոր պատկաստեք, յարգանք ու նախաբերութիւն այնպէս, ինչպէս այդ կարեւոր գործը պարտ սկզբում: Արարեւնութիւնը ծագովորդին հաւատարմութեան մէջ էր եւ աչքաւոր: Բնականաբար բարեյակուն, կրօնական ապակեցութիւն չունէր:

Տղէս միտքանների թիւը պակեցրեւում, միտքանութեան վիճակը բարեյակուն համար հարկուք էր համարուել մամաճակի պահանջների համաձայն Աւանում եւս մի գործը բանալ եւ կրկէ միտքաններին: Քանի որ իսկանաշակուն խնդիրը այդ մամանակներում հրատարակ էր եւ բնածայարան (բանաշակունը պատրաստուում գործը) բանալու կարիքն էր չեւտում:

Ի կրօնիչ ի՛նչ կաթնդիկուր մեռնաքիկնց մի
 բնմտյաբան բանաստեղծ, որպեսզ ի՛նչ
 ի՛նչանի միտքաննիքը կարող էր լինել ին
 կրթուել, ի՛նչ դրախց Էկամ գեղարվան թու
 չանու յայտանիքը պատրաստուել:

Անտոնին անդամ էր Անանուսի գաղթող
շահաւոր մեծաթիւ թիւեր։ Դեռ 1863ին
Անարոյի վ. Թմբուռեանք՝ երբ փոխ ինձաւոր
էր երեսանի եւ Անանի մեծաւոր
մահ էր իւր խնամու ինձաւոր արագ ու ծանո-
թացել էր մեծաւորանի միտքանիւրի գիտու-
թեան շտաբին, որ արդէս էն, գիմել էր
Գէորգ Գ-ին եւ խնդրել թոյլ տալ շահաւոր
Անանուսի գաղթողի գաղթող։ Կոթեւգիւր
իրեւ. տաւմասէր հաշտագիւ թոյլ է
տալիս եւ սինդր 1869 թ. Անդո. 18ին
հրահանգում է շահաւոր գաղթողը։ Բացում
է արդեօք գաղթողը, թէ ոչ։ Ինչ ծրարի է
շինում, ս'վքեր էն գաղթողում եւ ինչ
արդիւնք է տեսնում։ Անագաւորի գիտնից
չի երեսում ոչ ինչ։ Բայ երեսային է թէ
բացում է է, երկարատեւ չի շինում նրա
գաղթի թիւեր ու միտքանի ինձաւոր
կարեւոր գեր չի խաղում։ Անագաւոր
տաւրիներ ինձաւորի ցոյց է տալիս, որ
միտքանիւնքը ծախս վիճակին էն
տեսելի, ինչ որ կար. նոր տեսնող
չի երեսում միտքանի ինձաւոր
մէջ, չկայ նիւ հա նորի լնդ-տաւում
խնդիր։ Անագաւոր անշտաւոր
թիւեր է մատուցում իր
ներքին կեանքում։

Umpu-pu-pu-pu-pu-pu *Hu-hu-hu-hu* *U-u-u-u-u-u-u-u-u-u*

ծախքով շինուած է Սարգիս Վ. -ի վանահայր-
 արքեպիսկոպոս 1897—1898 թուականին մի յար-
 կանի լոնձաշարան : Իր շէնք որի նմանը
 Սեւանի տնայարար չէր տեսել : շինուած
 ընդարձակ յատմաներով , բարձր , յա-
 ստաւր սենեակներով , ներկած պատերով ,
 մի խտրով մի վաշէլու : շէնք : Այս շէնքը
 առիթ է դասուած , որ միարանները աշու-
 հետեւ պահանջ դնեն աւելի լաւ խցերի , քան
 իրենց նկիւնի , մասի , խանաւ խցերն էին .
 եւ վանահայր Սարգիս Վ. անգամը աշխա-
 տարիւններն աւելցուցին շինարարու-
 կան մի ընդարձակ պարն է սկսուած Սեւանում
 որը տեսած է 15 տարի , մինչեւ 1907 թիւը .
 Հետպետէ մեծատանում շինուած են նորանոր
 շէնքեր , աշուղէս որ աշմեկան աշուղտն կը
 տեսնէ միայն նրա վանահայրարքեպիսկոպոս
 շինուած շէնքեր : Բացի վանքերի շէնքից
 միացածները նոր են եւ ուելի յարմար ու
 աշուղէս տան՝ քան , մասերն միարան-
 ների աւելանին յարմար : 1900—1901 թն շի-
 նուած է վանահայր կացարանը Մովսէս Բար-
 սեպեանի ծախքով : 1899—1910 հիւրանոցը ,
 մասանը , մի խումբ Բարաշինների նուէր-
 ներով : 1903 թն Ս. Աստուածածին եկեղեցու
 պանդոկատանը : 1907 թն տխտաւորների եւ
 միարանների կացարանները : Այս վերջին-
 ները աւաւելցուցէ վանքի , մասամբ մի
 քանի մասանոր տնայարանների միջոցներով :

Բոլոր շէնքերի վրայ կոր կնիք , նոր
 կուլտուրական շրջանի , պէպի վաւերական-

ցաթիւնը, հանգիստ կեանքը ու սրտը շաղկապով սկսեցին շարժուիլ։ Այս շէնքերին նայողը ևս համեմատապէս հին խցերի մնացորդներին հետ, որոնք կողքովի կան, պարզ տեսնուեմ է հայ մտքի, հայ մարտի, նրա հետ ևս հայ վերականգնի փոփոխութիւնը, որ մի ստորաշէն ընթացքում տեղի ունեցաւ ռուսահայ հաստատման։ Արեւմտեան կեանքի տեսքով, անտեսականի դարդացում ու պաշտամունք, մանր բարձր տեղանքայնութիւն, և նայն ադամ շարժումներով գրանցուեցին ևս աշխարհայեացք, ինչպէս ամէն տեղ, այնպէս էլ հայ եկեղեցում։

Այլ բնութարանը, որ մի երկու երեք տարի միայն դարձեց, ոչ մանաւոր երանգուն շրջապատական տշխուսանքը, ոչ նոր շէնքերը ու յարմարութիւնները չկարողացան։ Միւսների մեծատեսանի միտքանութիւնը փերանդեան դպիւր։ Այդ միջոցները կիսատ էին ու մանաւանդ անգործ պատմական-հասարակական շարժման համեմատութեամբ։ Հասարակական սրտմաղրութիւն ունէր, քաղաքական աշխարհում սպասարկողական շարժումներ աշխատանքում, անտեսական կեանքը գէղի արդիւնաբերութիւն էր դնում։ Այսքան արեւել հասանքների հակադէմ հայ խեղճ բնութարանը, քաղաքի ու գիւղի տեղաբնիկ, և միւսանայ անապատը մէկն էր այն բարձրութիւն երեսնամեակից, որոնք պատահաբար-

ասում էին թողնելու իսպառ չինք։ Եւ միաբանութիւնը թողեց չինք, նորին մասնակց չեղաւ, այլ աւելի շատ վաշթովերայ ծանօթանալով աչաւ ու այն դիտութեան տուեալներէն չեաւ շփոթուեց, դարձաւ երեքուն, անկայուն, նաւ այլ հետ անսպասուկան շէր. եւ ոչ էլ անսպասուի կարգը բարանալ։ Այդ վիճակն ի նկատի աւնենալով իրիմեան կոթիւնից 1901ին կարծեա իբր վերջարանն Սեւանի մէջ, դարաւ պատմական յեղաշրջման՝ անսպասուից վանքի վերանախըր եւ այն էլ շատ ուշիւոր՝ իկ կարգերով ապրող միաբանութեան առեց շեշտեալ կանգակը, որով անսպասուի միակ մեղացորդը, մէջ, դարաւ ժամերդութիւնը կրճատուեց եւ Սեւանն իբր անսպասու վերջացաւ քանակարդ դարաւ սկզբին։

Կանգակը տրուած է 1901, Ետեւոր 1ին թ. 1 Սեւանում։

«Հողեշնոր՝ վանահոր վանաց Սեւանայ Տ. Մարգիւս վարդապետի եւ համայն ազոթարար միաբանական հարց եւ եղբարց ողջունելու յայտ առնեմք».

«Այլ միայն ինձ, ուշ եւ համայն աղդին եւ ժողովրդեան փախտոյն այն է, որ ոչ միայն աղօթարար միաբանք բաւ հնաւանդ սօվորութեան տիւ եւ գիշեր երկարատաշատան տքնութեամբ պարապեցին, այլ եւ եկեղեցական ուսմամբ եւ առաւանձաքին դրաց հմտութեամբ եւ ապրաքին կարեւոր պատմութեամբ դարդանան եւ բարգաւաճին

ասի շինութիւն ու միայն անձանց խրեանց ,
 ալլ էւ ի շինութիւն ներկայ դարսոս աս-
 ասոցեայ էւ քայքայելոյ արդիւ համար :
 Ինքս համար քարեպաշտ էւ ռուսմետէր
 Աւետիս Ղազարեանն սոյն կղզւոյն մէջ կա-
 ռոյց մի հարկանոց բնակարան , որոջն զի
 անժխիթար գիւղական մարմութիւն հա-
 մար շարժայի էւ ուսեայ քահանաներ պառ-
 քաստսին : Եւայց Աւետիս Վանաց ժամու-
 կարգութեան կարգն աշնքան բնորոշուի է ,
 որ չի թողար ժամանդաւոր աշակերտաց
 ուսման պարտուի : Եւ որոյնեան Աւետիս
 վանաց աշմմեան միարանական դասն յոյժ
 նաւարած է , սոյս համար ուսման աշակեր-
 տոց տիրացաւ պարտաւորեայ են ասորմո-
 սերդութեան կարգ վարել , որով կարնի
 յոյժ ժամանակ ուսման էւ թերաւարժ-
 մնալով շկարին արժանապէս քահանայա-
 կան սուրբ կոչումն բնորոշի , որով լինին
 պատշաճ տնչնոյն քննադատական մեղա-
 դրանաց , էւ դիտէր , զսփ պնեն պատշաճ
 վասն սոյնտութեան քահանայից — արդիւ
 Հայրապետ , թեմական տառնորդները էւ
 մանաւանդ վանահայրերը , յորոց շատը
 իրենց բռն պաշտան թողած միայն աղա-
 քակապետութեան պաշտան վարին շար մշակ
 լինելով նիւթական պատշից համար : Ահա
 այս ամէն զիս պարտաւոր կոչուցանեն բա-
 րեփոխել ժամակարգութեան պաշտանն
 Աւետիս վանաց :

Ի. Հինգ կանոնն Աստուծան պեղչել էրեք կանոն, զոր պաշտել էս աստուծակ պէտք է մի կանոնն աստուծական կանոնապիւնն տառջ էս մի կանոնն Հաշտ. ժամէն աստջ էս Հաշտ ժամն աստանց մեծ քարապից եւ աստքից, որ պաշտի միտքն ի մեծի պաշտց :

Բ. Հարցի շարականներք բաւ հին աստուծակեան շղթիւնէ էրեք անպամ, ալ մի միտքն մի անպամ :

Գ. Փոխեր միւնչէ, գերջին աստն շաւել, ալ էրկու էս էրեք աստն աստիւն յիտոյ սիւնէ պատշտմի շարական :

Դ. Արեւապալի ժամերգութիւն միտքն մեծ պաշտց պաշտել :

Ե. Պաշտց սրեր խաղապական ժամ պէտք է անտախտ մնայ բոլոր կարգին :

Զ. Նոյնպէս պեղչեապաշտ էկեացէն պէտք է մնայ :

Այս շափու բոլ համարիմ Լկեղեցոյ ժամախարայութեան մասին, զոր աստուծակ եւ կրանելի նախնիքն մեր էս զոր ցուցանէ մեկ աստուցոյցին կարպ, որում հետեւին ամենայն Լկեղեցիքս Հայտաւանեալցս եւ վաւերական համարեալ եւ ի բալում գարուց անախ եւ անտախտ մնացեալ հասեալ ի մեր ժամանակս :

Այս աշտպէս յարգարեւոյ Հայրապետական կոնգակաւ պարտաւոր կացոյցանեմ նախ քարեկարգութեան նախնեմար Տ. Սարգիս Վ. , որոյ ժրաջան հոգածաւ աշխա-

տախեամբ, հանդերձ աշխատակից միարան
 եղբարց-ղնականութեամբ կարողացան աշու-
 շափ շինուածոց կատարածն յատաճ տանիք,
 որոյ մասքն եւ պատիւ հաստատ է բոլոր
 միարանական գաւառն: Իմանալէս պար-
 տաւոր կացուցանեմ Բեռնայ վանաց հա-
 մայն միարանութիւնն յաւարասիրտ հոգով
 հպատակիք այն կարգադրութեան եւ վարել
 ըստ աշխի ի նոր տաւոյս սկզբէն:

Եթէ ոմանք գովածակ յինին եւ չուշ
 ածեմ նայտ Փրիստաւի բան, որ պատուէր
 էտ մեզ շինել ըստմանդիւր յաղօթիչն մեր,
 իրրեւ հեթանոս, զի գիտէ Հայրն Զեր, թէ
 զինչ պիտոյ է Զեզ եւ աստի նիւթ ասնեկով
 Բանդակունի Բ. Հայրապետն սրչափ գե-
 ղեցիկ յարինեալ է զինդրուածս աղօթից
 «Տէր, դու գիտես զպէտս եւ զկարիս մեր
 աստեղ բան զոր խնդրեմք եւ իմանամք»:
 Ամենայն ուշադրութեան արժանի է Լեզնեայ
 վարդապետի խրատ, զոր ուղղէ տո միան-
 ձունս, «ընթանք մեր հոտեալ են ի պահոց
 եւ լեզուք մեր բնդարմայեալ ի սաղմոսեւ-
 զութիւն եւ զոր Լիտուսած խնդրէ պայն ոչ
 ածեմք, այն է սէր եւ միարանական եղ-
 բարասիրտութիւն»: Աստի յայտնի է, թէ ի
 ժամանակս իւր կային վանական միարանք
 եւ միաձուներ, որք իւրեալ գմիարանական
 սիրոյ սուրբ պատուէր, անքուն տքնու-
 թեամբ յանաթէին յաղսթն եւ մերթ եւս
 պարձենային ի վերայ միմեանց իրրեւ տ-
 տակ հանդիսացեալ ի հոգեւորական վարս:

Եւ եւս աղօթեմք վասն մեր եւ դուք վասն իմ առ ի շէկնել մեզ ատանց սիրոյ աղօթաբար: Այլ ատանել ունել աչք եւ սիրել եղբարց ատանց երբեք կեղծատարութեան: Գլուխ ամենայն պատուիրանաց աչք է, զոր աւանդէ մեզ սուրբ Աւետարան:

Երանելի յիմեմք եթէ սկինդ պահելով դուք սէշտունի սրբազան պատուէր, գիւտնոմարեացոք ոյնողն, սրողն հաճոյ է աւուջի Տեսան, բան պատարանդ եւ գզոհ: Մաղթեմք դի վանական ուխտ Աւանայ ունելով ժամանակ պարտաւոյ, աշտահաւե ոչ միայն երթեալ գանձն իւր յառաջածարչաութիւն, ալ յճարդեացէ ընդ այն պատումն եւ գիրքթութիւն, որով միայն փառատարի նա յկատարածոյ եւ ի ժարդեանէ:

Շնորհատուն Առաքաւ տալէ Ձեզ շնորհ, զի դուք կարող յիմեմք հեալհեալ ի բաւանդի յառաջադիմել եւ գովելի անուամբ հոշակել պախան Աւանայ վանաց, որ երբեմն Մաշտաց մարգարեա հանդիսացեալ էր իմաստութեամբ եւ գիտութեամբ: Եթէ դուք համարիք զայն պարծանք Աւանայ վանաց, ուրեմն նախանձաւոր եւ հեաւեաց լերուք շնորհաց նարին: Շնորհք Տեսան մերոյ Աթուսի Քրիստոսի ընդ Ձեզ ընդ ամենեւեդ»:

Աւանայ մեծաստանի հիմնադրի՝ Մաշտաց իմեմքի հայրապետի յազիչ սրինաւով է կնքում Հայրիկը իւր կանդակը. ուս-

ման առ աղտոթի տննման միտչութեամբ մե-
նապատնէր վերածնելու քարտչն է ստալիս
միտքանաթեան, որը խորը անասրերու-
թիւն ցոյց տուեց զէպ ի այդ քարտչը ու
քաւնէրորդ գալու շէմքին Սեւանայ անա-
պատը կերեց իւր անապատական կեն-
ցոյցը :

Վեղարքունեաց Էրեմնի ողտոթուոր, ու-
սումնաւոր աշխարհի անապատները հետ-
զհետէ հանդէյ մարեկ էին ու Սեւանայ գե-
ղածիծող լճի ափին վատաւող ողտոթարան
նրապնէրը հանդէյ մնացել էր Սեւանը եւ
նա էլ թաւամեց, թռչնեց իրը անապատը,
մնալով լուկ ախտառեղի, պատմական վայր
Վեղարքունեաց աշխարհի :

Վեղեցիկ գողտղաթաթեամբ տապան-
դասը գրող նոնթիւր իւր «Էին Ստատած-
ներ» գրամայրմ կարծես կշանական կեանքի
անկման վեղեցիկ նկարագիրն է ստալիս իւր
նիւթն ասնելով Սեւանայ մենաստանի պատ-
մութիւնից Վեւանայ անապատի հիմնա-
գիր, զբամաշի կենդրանական տնմ, Մաշ-
տոց հաշրապետութեամբս Երեւանով քննա-
դատելով աշն եկեղեցին, որը կայ այժմ : Սի
կարճից հնի անկումն, միտ կողմից նորի
վերածնութիւնը աշնուկ ու աշն մարդու
բերանով, որ թ՝—թ՝ գալուսն, մեղնից
[100] ասորից տաւճ տմեղ վերածնութեան
հիմքն է գրել :

Ահա ալ իմաստաւի բարոյքը հնի անկ-

ման եւ նորի վերածնութեան : Վաճառեալն
տաւաճ է վաճաղաններին :

Վիեննա քաղաքս ալ, որ թուրք Էնք աշխարհը ու եկեք տնտգտաւ, մեր հոգիին խորքը դէս մէկ կտար աշխարհ էինք բերեր մեզի հետ : Ներքին վաշեչքի ծածուկ կտրաւ մը, քաղաքկուսած հաւաքների բարակ ծառաւ մը, մեր անցած կեանքի, կուտի ու յարգումներու մաքաղ շուքը ու կաշտն ցանց մը եւ սկստաւ վերջու շերտ : Այս քաղաքը դէս մեզի հետ էր, երբ այս եկեղեցին կը շինէինք : Այդ ծածուկ քաղաքկուսած յարգումներն են շինէր այս եկեղեցին : աշխարհն տնտգտաւ եկած, մեզի հետ ներս ապրոյած աշխարհի այդ կտորն է շինէր այս եկեղեցին : Աշխարհինն է այդ եկեղեցին, մեր Աստուծունը չէ : Ասոր կտորներունն տակ մենք աշխատ աղտիւն չենք կրնար, այդ կտորները սկսաք է բանդուին : Խորդս ինք միայն կրնայ շինել իր Աստուծոն նախաւորած ասանորը, իր մէջքովը, մեղքովը, իր խելքովը : Թէ ինչ մէկ է ունենալու մեր նոր եկեղեցին, դէս էս ինքն ալ որոշ չգիտեմ - ո՞ր կը նստինք միտսին ու կը խորհինք, կը խորհինք ու կը ստեղծենք¹⁵ :

¹⁵ Է. Շանթ, «Էջն Աստուծոներ», 114—115 :

ՅԱԽԵԼԻԻԼԵՐ Լ.

Յուշակ Սեւանայ մեկատուանի վանա-
հայրերի և ճխարտնների:

Դժբախտաբար մեկատուանի զբաղմամբ
հասուկսար տեղեկութիւններ ևն մնացել
միայն մեկատուանի վանահայրերի և ճխար-
տնների համար: Սեւանայ պատմաբան
ստորագրութեան համար դրի և մտածած աշդ
տեղեկութիւններ:

Լ. վանահայրեր:

1. 1801 թ. Վանահայրն է Խարգիս Վ. Խա-
կանտաղտաղի, ըստ Բերտոյ Լաւ. Թժրատեանի,
«Գեղարքունի», էջ 134:
2. 1818 թ. Սափայէլ Վ. այր սրբակեաց,
ըստ Բերտոյ Լաւ. Թժրատեանի,
«Գեղարքունի», էջ 134:
3. 1819 թ. Յովհաննէս Վ. Հալալաղաղի,
ըստ Բերտոյ Լաւ. Թժրատեանի,
«Գեղարքունի», էջ 134:
4. 1840 թ. Միքնաս Վ. Ծաթղտաղի, ըստ
Բերտոյ Լաւ. Թժրատեանի, «Գե-
ղարքունի», էջ 134:

5. 1841 թ. Եսայի թիւն հոգս. Գանձակեցի ,
ըստ Խնարայ հոգս. Սճրտեանի ,
«Պեղարքունի» , էջ 134 :
6. 1842 թ. Եսայի թիւն Վ. Տփիսեցի ,
ըստ Խնարայ հոգս. Սճրտեանի ,
«Պեղարքունի» , էջ 134 :
7. 1849 թ. Խնարայ Վրդ. , ըստ մենաստանի գիւտների :
8. 1850 թ. Խնարայ Վ. Բիւրբիւրեան ,
ըստ մենաստանի գիւտների :
9. 1861 թ. Եսայի թիւն Վ. Խնարայեան ,
ըստ մենաստանի գիւտների :
10. 1869 թ. Խնարայ Վ. Բիւրբիւրեան ,
ըստ մենաստանի գիւտների :
11. 1873 թ. Եսայի թիւն Վ. Խնարայեան ,
ըստ մենաստանի գիւտների :
12. 1887 թ. Խնարայ Վ. Բիւրբիւրեան ,
ըստ մենաստանի գիւտների :
13. 1892 թ. Գալուստ Վ. Այվազեան ,
ըստ մենաստանի գիւտների :
14. 1892 թ. Գրիգոր Վ. (Քուրտ) :
15. 1895 թ. Սարգիս Վ. Փիլոսոփ (1901
թ. Եղիսկոպտ) :

Բ. Խնարաններ :

1. 1849 թ. Պետրոս արեղայ , Գալուստ
արդ. , գտնիւր Եսայի թիւն , տիրա-
ցուս Աւետիս , գտնիւր Ապար ,
Խնարայ , Եսայի թիւն Տէր Սա-
հակեան , տիրացու Սարգիս :

Հան, Սարգիս, Ստեփան, Պօղոս,
Արխանսեղէս արքայաւորներ, Բէկթը-
սիւ, Դուխթ, Աղեքեանցի,
Սմբատ, Յարութիւն, Բիքայէլ,
Աւետիք եւ Կարապետ եղբայր
մահաւորներ :

ՅԱԼԵԼՈՒՄԻՆ Բ .

Սեւանայ մկնագոտակի Էլիւմովց պրասկեր :

Բենաստանի Էլիւմովց մտածանները
եւս կանոնաւոր պահապան չեն - քաւական
ստորինքինը պահապան են, առափ եւ պատ-
կերք չբիւ չէ :

Բենաստանի մուտքի տղրիւրներն են
Էղի, Բամարարեղ եւ Գամաձար գիւղերից
Հաւարաւոր քաւորան, իւր սեւեղած ջրա-
պայներից, կրպակներից աւաներից եկած
արդիւնքը, ալի եւ սուրբ Կէտնի նախակ
վարդարեանի մեծքով գիւղերը չբժնեցնելուց
Հաւարաւոր Հացուհաւակները, սնանկեղներ :
Բացի այդ, նախարարը աշնանը չբժում
էր գիւղերը, յատկապէս Կոտէից չբժանիւ եւ
Հաւարաւոր բնակչէն, իւր, պանիր, մուր Բե-
նաստան եկող սխաւարներից ստանաւ
են խաւաւորները, մովեղէն, ալի եւ նուէր-
ներ պանդուխտ տեղակի՝ իւր շինակներ խաւ,
մատանի, տաւարանջան եւ ալի, սր եւ վա-
ւորաւ են աւ դրամ դարձնում :

1. 1855 թ. Բամաքարեղից՝ ցորեն 2 խ. 35 լ., դարձ 8 խ., հաճար 58 լ., Գամաձուրից՝ ցորեն 3 խ. 55 $\frac{1}{2}$ լ., դարձ 9 խ. 15 $\frac{1}{2}$ լ., հաճար 52 $\frac{1}{2}$ լ.:

Դրամական մուտք.

Ձնացորդ 1851 թ. 53 ս. 12 կ.
 մուտք 1855 թ. 1057 ս. 80 $\frac{1}{2}$ կ.
 ելք 1855 թ. 761 ս. 85 $\frac{1}{2}$ կ.

2. 1860 թ. Բամաքարեղից՝ ցորեն 8 խ. 5 լ., դարձ 15 խ. 52 $\frac{1}{2}$ լ., կառուստ 76 լ., հաճար 3 խ. 52 $\frac{1}{2}$ լ., Գամաձուրից՝ ցորեն 13 խ. 7 լ., դարձ 23 խ. 50 լ., կառուստ 40 լ., հաճար 4 խ. 3 լ.:

Դրամական.

Ձնացորդ . . . 795 ս. 94 $\frac{1}{2}$ կ.
 մուտք . . . 2584 ս. 14 կ.
 ելք . . . 2286 ս. 45 $\frac{1}{2}$ կ.

Ցորենի խաշուարն ծախուել է 23 սուբյով, դարանք՝ 12 սուբյով:

3. 1864 թ. Բամաքարեղից՝ ցորեն 12 խ. 30 լ., դարձ 14 խ. 15 $\frac{1}{2}$ լ., հաճար 2 խ. 42 $\frac{1}{2}$ լ., կառուստ 1 խ. 45 լ., Գամաձուրից՝ ցորեն 9 խ. 97 $\frac{1}{2}$ լ., դարձ 19 խ. 87 լ., հաճար 7 խ. 95 $\frac{1}{2}$ լ., կառուստ 41 լ.:

Ընդամենը մնացորդի հետ մեծաւոր
ասանն սեւեղել է՝ ցորեն 158 խ.
62 լ., դարբ 88 խ. 82 լ., հաւաք
21 խ. 90 $\frac{1}{2}$ լ., կտաւատ 1 խ.
86 լ.:

Անասնեղէն սեւեղել է 91 հատ:

Սուրբ Նշանը պատեցնելուց հա-
ւաքել է ցորեն 21 խ. 46 լ., դարբ
66 լ., նաւեւ 162 դատ, 26 սւր, 18
հարթ, 2 մարբ, 1 մուր:

Դրամագան:

մնացորդ . . . 969 ս. 61 կ.

մուտք . . . 3738 ս. 6 $\frac{1}{2}$ կ.

ելք . . . 1455 ս. 65 $\frac{1}{2}$ կ.

Յարենի խաշուարն արժէք 22 ս.,
դարունը 25 ս.:

1. 1865 թ. Յամաքորերդից՝ ցորեն 7 խ.
52 լ., դարբ 10 խ. 10 լ., հաւաք
4 խ. 82 լ., կտաւատ 38 լ.: Փո-
մաւորից՝ ցորեն 7 խ. 92 լ.,
դարբ 13 խ. 95 լ., հաւաք 2 խ.
72 լ.:

Ի գէղ է յայտնեմ որ այս երկու
ղեղերի համար վանքը 1830 թուից
վէճ է սկսում Մաւառաթա Բէյ ա-
նունով մէկի հետ, որը 1835 թուից
ինքնապախի տիրում է գիւղերին:
1848 թուին միայն վէճը վնասում
է կտաւաքիչ սկնտաւում յալում
վանքի:

Դրամական .

մնացորդ . . . 761 *ս* . $2\frac{1}{2}$ *կ* .

մուտք . . . 3044 *ս* . 66 *կ* .

էլք . . . 1241 *ս* . $28\frac{1}{2}$ *կ* .

Սուրբ Նշանից արդիւնք՝ ցորեն 10 *խ* . 33 *լ* . , դարձ 3 *խ* . 66 *լ* . , դուռ $22\frac{1}{2}$ *հատ* , ուլ 34 , մոլի 10 , հարթ 10 , խոյ 5 , դաճի մուղ 1 . :

Յարենք արժէք խաչուտքն 24 *ս* . , գորտանք 12 *ս* . :

- 5 . 1866 թ . Յամաքարերդից՝ ցորեն 12 *խ* . $26\frac{1}{2}$ *լ* . , դարձ 21 *խ* . 54 *լ* . , հաւանք 1 *խ* . 70 *լ* . , կուտուտ 46 *լ* . : Գամաձորից՝ ցորեն 15 *խ* . $85\frac{1}{2}$ *լ* . , հաւանք 5 *խ* . 85 *լ* . , կուտուտ 3 *լ* . : Սուրբ Նշանից՝ ցորեն 31 *խ* . 44 *լ* . , դարձ 5 *խ* . 85 *լ* . , դուռ 146 , ուլ 17 , հարթ 6 , մոլի 2 *հատ* :

Դրամական .

մնացորդ . . 1958 *ս* . $35\frac{1}{2}$ *կ* .

մուտք . . . 2106 *ս* . 14 *կ* .

էլք . . . 1604 *ս* . $11\frac{1}{2}$ *կ* .

- 6 . 1867 թ . Յամաքարերդից՝ ցորեն 13 *խ* . 12 *լ* . , դարձ 17 *խ* . 22 *լ* . , հաւանք 4 *խ* . 44 *լ* . , կուտուտ 36 *լ* . : Գամաձորից՝ ցորեն 15 *խ* . $3\frac{1}{2}$ *լ* . , դարձ 20 *խ* . 52 *լ* . , հաւանք 17 *խ* . 96 *լ* . :

Թուրք Նշանից՝ ցորեն 12 թ. 57
 լ., դարձ 10 լ., դառ 137, ուխ 25,
 հորթի 25, դռմի ձուգ 1:

Գրամակուն.

Ճնուցորդ . . 586 ա. 97 $\frac{1}{2}$ կ.

ժուռք . . . 3148 ա. 40 $\frac{1}{2}$ կ.

Էլի . . . 2233 ա. 43 կ.

Կաթն արժէք 18 ա. 60 կ., դառ
 1—2 ա.:

Ճնուց միաբանների՝ ախիւր
 24 թ. 95 լ., բրինձ 4 թ. 67 $\frac{1}{2}$ լ.,
 հաճար 1 թ. 86 $\frac{1}{2}$ լ., ոսպ 95 $\frac{1}{2}$ լ.,
 բորի 35 լ., սոխ 1 թ. 1 $\frac{1}{2}$ լ., խոզ
 1 թ. 46 լ., պանիր 82 լ., ձէլ
 2 թ. 81 $\frac{1}{2}$ լ., բնեւոյց 22-000,
 ձուկ բոճակ 4 կարաս, գինի 5 կա-
 րաս, բոխի 2 կարաս:

7. 1868 թ. Բամարտերից՝ ցորեն 7 թ.
 53 լ., դարձ 8 թ. 54 լ., հաճար
 2 թ. 45 լ., կառուտ 62 լ.: Գու-
 մանից՝ ցորեն 8 թ. 32 $\frac{1}{2}$ լ.,
 դարձ 12 թ. 63 լ., հաճար 1 թ.
 50 լ.:

Թուրք Նշանից արդիւնք՝ ցորեն
 10 թ. 12 լ., դառ 636, ուխ 33,
 թախի 278, պօշտ 6—26, մարի
 26, ալմ 17, մոլի 163, եղ 1, երկնջ

Գառ 1 ա., թախին 2 ա., 127
 հառ զեղարքունի 7 ա. 60 կ.: Կա-
 տախիւն՝ տարեկան 33 ա. 80 կ.:

8. 1869 թ. Դրամական.

Սնացորդ . . . 930 ա. 87 կ.

Տուար . . . 4543 ա. 27 կ.

Էլք 2118 ա. 22 կ.

Սուրբ Նշանից՝ ցորեն 8 խ.
58 լ., դառ 115, ուլ 7:

9. 1871 թ. Դրամական.

Սնացորդ . . . 2548 ա. 37 $\frac{1}{2}$ կ.

Տուար . . . 4047 ա. 43 $\frac{1}{2}$ կ.

Էլք 3165 ա. 53 կ.

Յամաքարերից՝ ցորեն 6 խ.
53 լ., դարձի 6 խ. 14 լ., հաճար
3 խ. 16 լ., կառուստ 14 լ.: Փա-
մածորից՝ ցորեն 6 խ., դարձի 7 խ.
31 լ., հաճար 2 խ. 46 լ., կառուստ
46 $\frac{1}{2}$ լ.:

Սնանդ մխարանների՝ 31 խ.
5 լ. ցորեն, հաճար 5 խ. 62 լ.,
անասուն՝ կով 9, ցուլ 1, եղ 6,
մուկ 13, հորթ 7, ձուղ 1:

10. 1872 թ. Դրամական.

Սնացորդ . . . 881 ա. 90 $\frac{1}{2}$ կ.

Տուար . . . 4069 ա. 62 $\frac{1}{2}$ կ.

Էլք 3665 ա. 76 $\frac{1}{2}$ կ.

Սորենի խաբուարն աղծ է 16 ա.,
դարանը 11 ա.:

Յամաքարերից՝ ցորեն 5 խ. 50

լ., դարձի 5 թ. 25 լ., հաճար 1 թ. 75 լ.: Պամաձորից՝ ցորեն 5 թ. 55 լ., դարձի 8 թ. 55 լ., հաճար 1 թ. 75 լ.:

Ընդհանուր մուտքի՝ ցորեն 138 թ. 75¹/₂ լ., դարձի 54 թ. 51¹/₂ լ., հաճար 3 թ. 50 լ., անասնեղջի 31 հատ:

11. 1873 թ. Գրամական.

մեացորդ . . . 1603 ո. 86 կ.

մուտք . . . 2736 ո. 20 կ.

էլք . . . 2371 ո. 90 կ.

Յամաքարերից՝ ցորեն 5 թ. 6 լ., դարձի 9 թ., հաճար 3 թ. 50 լ.: Պամաձորից՝ ցորեն 7 թ. 50 լ., դարձի 12 թ. 10 լ., հաճար 1 թ. 45 լ.:

6. գոմի ձագ 2. հորթ 72. ձի 148 լ. եւ 3 նուկի:

Գրամական.

մեացորդ . . . 814 ո. 97¹/₂ կ.

մուտք . . . 3627 ո.

էլք . . . 2696 ո. 13 կ.

Խոզի լիարբ՝ 3 ո., կռիկի 1 ո. 10 կ.:

12. 1874 թ. Գրամական.

մեացորդ . . . 363 ո. 30 կ.

մուտք . . . 3122 ո. 30 կ.

էլք . . . 1800 ո. 45 կ.

Պամաքաբերդից՝ ցորեն 7 խ.
74 լ., դարբ 8 խ. 5 լ., չաճար
2 խ. 12 լ.: Պամաձորից՝ ցորեն
6 խ. 72 լ., դարբ 10 խ. 75 լ.,
չաճար 1 խ. 25 լ.:

Ընդ չաճար. դաճար. ցորեն 82
խ. $47\frac{1}{2}$ լ.: դարբ 56 խ. $6\frac{1}{2}$ լ.:
բրինձ 4 խ. $6\frac{1}{2}$ լ.: ձառար 5 խ.
35 լ.: լոբի 1 խ. 56 լ.: խոզ 1 խ.
94 լ.: պանիր 1 խ. $30\frac{1}{2}$ լ.: ձէթ
 $53\frac{1}{2}$, զինի 10 կարաւ:

13. 1875 թ. Դրամաւերան.

մետաքարդ . . . 1320 ո. $63\frac{1}{2}$ կ.
ճառար . . . 3958 ո. 12 կ.
էլք . . . 3494 ո. $58\frac{1}{2}$ կ.

Մենաստանն ունեցել է՝ ցորեն
104 խ. $42\frac{1}{2}$ լ.: դարբ 59 խ.
 $59\frac{1}{2}$ լ.: ալիւր 34 խ. 81 լ.: ձա-
ռար 6 խ. 54 լ.: լոբի 1 խ. 67 լ.:
խոզ 1 խ. 74 լ.: սիսեռ 20 լ.: ձէթ
 $60\frac{1}{2}$ լ.:

14. 1876 թ. Դրամաւերան.

մետաքարդ . . . 163 ո. $60\frac{1}{2}$ կ.
ճառար . . . 3080 ո. $19\frac{1}{2}$ կ.
էլք . . . 2122 ո. 79 կ.

Յամաքաբերդից՝ ցորեն 11 խ.
22 լ.: դարբ 8 խ. 10 լ.: չաճար
4 խ. 60 լ.: կորեկ 26 լ.: Պամա-

ձորից՝ ցորեն 11 խ․ 24 լ․, դարձ
11 խ․ 36 լ․, հաճար 2 խ․ 56 լ․,
կորեկ 2 խ․ :

15․ 1877 թ․ Գրամական․

Ձնացորդ . . . 957 ո․ 40¹/₂ է․
ճուար . . . 5487 ո․ 73 է․
Էէք . . . 4294 ո․ 36 է․

Յամաքարերդից՝ ցորեն 14 խ․
4 է․, դարձ 9 խ․ 90 է․, հաճար
4 խ․ 80 է․ : Գամաձորից՝ ցորեն
8 խ․ 58 է․, դարձ 19 խ․ 63 է․,
հաճար 2 խ․ 69 է․, կապառա 15 է․ :

Ընդհանար պատկեր՝ ցորեն 155
խ․ 18 է․, դարձ 56 խ․ 21¹/₂ է․,
ալիւր 43 խ․ 73 է․, բրինձ 5 խ․
39¹/₂ է․, ձուար 4 խ․ 50 է․, բրինձ
1 խ․ 6¹/₂ է․, խոզ 2 խ․ 49 է․, պա-
նիր 57¹/₂ է․, սիսեռ 50 է․, ուսդ
32¹/₂ է․, գինի 4 կարառ :

16․ 1887 թ․ Գրամական․

Ձնացորդ . . . 1193 ո․ 37 է․
ճուար . . . 6492 ո․ 16¹/₂ է․
Էէք . . . 3893 ո․ 44 է․

Յամաքարերդից՝ ցորեն 6 խ․
60 է․, դարձ 7 խ․, հաճար 1 խ․
50 է․ : Գամաձորից՝ ցորեն 2 խ․
34 է․, դարձ 11 խ․ 26 է․, հաճար
63 է․ :

17. 1879 թ. Գրամատիան.

մնացորդ . . . 2538 $n = 72 \frac{1}{2}$ է.

ժուտք . . . 8273 $n = 47 \frac{1}{2}$ է.

էլք . . . 6364 $n = 61$ է.

Բաժարարեղից՝ ցարեն 9 խ.
55 է., դարի 11 խ. 45 է., հաճար
2 խ. 50 է.: Գոժամարից՝ ցարեն
3 խ. 12 է., դարի 15 խ. 65 է., հա-
ճար 1 խ. 51 է.:

Ընդհանուր ժուտք՝ ցարեն 74 խ.
15 է. — էլք 39 խ. 42 է., դարի
53 խ. 57 $\frac{1}{2}$ է. — էլք 30 խ. 81 է.:

18. 1880 թ. Գրամատիան.

մնացորդ . . . 1309 $n = 41 \frac{1}{2}$ է.

ժուտք . . . 5102 $n = 56$ է.

էլք . . . 3222 $n = 55$ է.

Բաժարարեղից՝ ցարեն 3 խ.
70 է., դարի 5 խ. 85 է., հաճար
1 խ. 2 է., կարեկ 20 է.: Գոժա-
մարից՝ ցարեն 10 խ. 55 է., դարի
15 խ. 23 է., հաճար 2 խ., կարեկ
55 է.:

19. 1881 թ. Գրամատիան.

մնացորդ . . . 1880 $n = 61 \frac{1}{2}$ է.

ժուտք . . . 5095 $n = 42 \frac{1}{2}$ է.

էլք . . . 5104 $n = 37$ է.

Բաժարարեղից՝ ցարեն 7 խ.
83 $\frac{1}{2}$ է., դարի 10 խ. 51 $\frac{1}{2}$ է.:

Հաճար 2 խ. $465\frac{1}{2}$ Է. : Պամածորից՝
ցորեն 10 խ. $42\frac{1}{2}$ Է. , դարի 24 խ.
24 Է. , Հաճար 2 խ. 70 Է. :

Իրենէւ ուսաց տիրապետու-
թիւնը Յամաքաբերդ եւ Պամածոր
գիւղերի բնակիչներին թիւը 100
Հազի էր. 1880 թուին լինում է
748 Հազի :

20. 1882 թ. Գրամախան .

մնացորդ . . . 801 ս. $55\frac{1}{2}$ Կ.
ճուտք . . . 4236 ս. $14\frac{1}{2}$ Կ.
Էլք 2726 ս. 62 Կ.

Յամաքաբերդից՝ ցորեն 6 խ.
20 Է. , դարի 8 խ. 50 Է. , Հաճար
4 խ. : Պամածորից՝ ցորեն 10 խ.
64 Է. , դարի 20 խ. 77 Է. , Հաճար
3 խ. 00 Է. :

21. 1883 թ. Գրամախան .

մնացորդ . . . 1569 ս. $84\frac{1}{2}$ Կ.
ճուտք . . . 4608 ս. $78\frac{1}{2}$ Կ.
Էլք 3528 ս. 40 Կ.

Յամաքաբերդից՝ ցորեն 3 խ.
50 Է. , դարի 5 խ. 70 Է. , Հաճար
2 խ. 57 Է. : Պամածորից՝ ցորեն
7 խ. 30 Է. , դարի 11 խ. 20 Է. ,
Հաճար 3 խ. 30 Է. :

Ի հետադարձն աւելցել է ցորեն
146 խ. 81 Է. , դարի 82 խ. $53\frac{1}{2}$ Է. ,

տիւր 19 խ : 31 լ. , բրինձ 5 խ :
 62 լ. , ձառար 1 խ : 23 լ. , բորի
 2 խ : 80 լ. , խոզ 2 խ : 61 լ. , պա-
 նիր 1 խ : 11 լ. , սոս 53 լ. , ձէթ
 22 լ. , դինի 8 կարաս :

22. 1884 թ. Դրամական .

մնացորդ . . 1107 ո . 38 $\frac{1}{2}$ կ .
 ձառար . . . 3127 ո . 1 կ .
 ելք . . . 1908 ո . 59 կ .

Յամաքարերդից՝ ցարեն 8 խ :
 22 լ. , պարի 9 խ : 65 լ. , հաճար
 4 խ : 25 լ. : Փամաձորից՝ ցարեն
 6 խ : 50 լ. , պարի 20 խ : 40 լ. ,
 հաճար 3 խ : 20 լ. :

23. 1885 թ. Դրամական .

մնացորդ . . 1518 ո . 42 կ .
 ձառար . . . 3420 ո . 68 կ .
 ելք . . . 2830 ո . 66 կ .

Յամաքարերդից՝ ցարեն 19 խ :
 20 լ. , պարի 14 խ : 20 լ. , հաճար
 5 խ : Փամաձորից՝ ցարեն 18 խ :
 28 լ. , պարի 15 խ : 57 լ. , հաճար
 1 խ : 60 լ. :

24. 1886 թ. Դրամական .

մնացորդ . . 590 ո . 2 կ .
 ձառար . . . 3834 ո . 2 կ .
 ելք . . . 1740 ո . 5 կ .

Պատմաբարերգից՝ ցարեն 11 թ.
 10 լ., դարձ 5 թ. 4 լ., հաճար
 2 թ. 20 լ. : Պատմաձուրից՝ ցարեն
 10 թ. 5 լ., դարձ 11 թ. 6 լ.,
 հաճար 3 թ. 4 լ. :

25. 1800 թ. Պատմական.

Մեայցարդ . . . 2480 ու 88 $\frac{1}{2}$ ի .
 Տուարք . . . 5803 ու 53 $\frac{1}{2}$ ի .
 Էլք . . . 2369 ու 86 ի .

Պատմաբարերգից՝ ցարեն 11 թ.
 16 լ., դարձ 6 թ. 5 լ., հաճար
 2 թ. 5 լ. : Պատմաձուրից՝ ցարեն
 7 թ. 15 լ., դարձ 7 թ. 35 լ.,
 հաճար 65 լ., Կարենի 4 լ. :

- 1892 թ. Տուարք՝ 3873 ու 36 ի . — Էլք՝
 1170 ու 66 ի . :
 1893 թ. Տուարք՝ 3836 ու 32 ի . — Էլք՝
 1102 ու 80 ի . :
 1894 թ. Տուարք՝ 1878 ու 33 ի . — Էլք՝
 1939 ու 31 ի . :
 1895 թ. Տուարք՝ 1439 ու 72 ի . — Էլք՝
 1939 ու 31 ի . :
 1896 թ. Տուարք՝ 1436 ու 72 ի . — Էլք՝
 3075 ու 47 ի . :
 1896 թ. Տուարք՝ 3531 ու 2 ի . — Էլք՝
 2739 ու 37 ի . :
 1897 թ. Տուարք՝ 5477 ու 79 ի . — Էլք՝
 3940 ու 33 ի . :

1898 թ. մուտք՝ 1516 ս. 29 կ. — էլք՝
4303 ս. 73 կ.:

1899 թ. մուտք՝ 10582 ս. 24 կ. —
էլք՝ 6502 ս. 79 կ.:

1900 թ. մուտք՝ 8276 ս. 76 կ. — էլք՝
8319 ս. 47 կ.:

1909 թ. մուտք՝ 6321 ս. 82 կ. — էլք՝
6317 ս. 67 կ.:

1897 թուից էլքերն սկսում են առկա
նայ, որովհետև նոր փանտոնայր Յարգիտ
Վ. ր սկսել էր մենաստանում նոր շէնքեր
կառուցանել առկ: 1901 թուին մենաստանն
առելք 4006 ս. 74 կ. դրամադրութ:

Մուտքի աղբիւրներն էին. — Սուրբ
Նշանին նուէրներ, ալիւալլ նուէրներ,
խաչահամբոյր, ժամացադրամ, մամալին,
մառադալին, մորթա, հակաաթ սակիների,
չուշպաների, անասունների, հացահատիկ-
ների փանտոնայր, կալուածներից, առկա-
ներ և ալլ և ալլք: Ելքի աղբիւրներն էն
էղել — ժամացադրամ մխարաններին, աս-
նիկ ծառաներին, աղբառներին, սնունդ,
փառելիք, հաղաւսա մխարաններին, կահա-
ւորութեան, հանապարհածախքի մխարաննե-
րին, գրքի թերթերի, կալուածական հարկ,
մանր ծախքեր, նոր շինութիւնների ծախք:

Մխարանութիւնը էղել է 1895ին 30 հո-
դի. 1896ին 25 հոդի. 1897ին 25 հոդի.
1898ինը յայանի չէ. 1899ին 22 հոդի:

1912 թուին ստացական մխարանութեան

սրկենքով Կապիկասի կալուածատէրերի պիւ-
պերը յետ պնեցին՝ նոյնպէս եւ Հայ եկեղե-
ցաւոր : Իհետեւի երկու պիւպը՝ Յամասթա-
րեքդըր եւ Փամասնուրը յետ պնեցին :

Ներկայումս Իհետեւը շատի ինչ նախ-
կին կալուածներէ եւ ոչ մէկը :

Իհետեւումս մնում է մէկ գաւառա-
պետ : Նոյն մնացած երեք մարտաները պաշ-
տոնաւարում են ալլ գանձերում՝ երկուսը
Ի. Իկիրումս, մէկը՝ Կնպէպապի գանա-
հալը է :

Իհետեւի անուպստի սրտաւարեան վերա-
բերող աշխատանքներ :

1. Իհետեւէյ Վ. Կիւմիւշխանեցի. Պատ-
մաւթին անցից անցերոց Իհետեւէյ Վա-
նաց :
2. Զարարիւս եղա. Փայտ ստեան. Վէպ
ծովակին Կեղամալ :
3. Իսրպիւս Վ. Փիլոյեան. Պատմաթիւն
Իհետեւէյ, «Հոփի» շարաթաթերթ
1900 թ. :
4. Իստեփանոս Ռըրէյեան, Ա. 217—218 :
5. Թոփմ. Իրծրուանի, 273 եր. :
Իհտպիկ, էջ 146, 250—251 եւ ալլը :
7. Աոփճ. Դրաւխանակերացի, էջ 186, 189,
220—221 :
8. Իստեւէյ Անեցի, էջ 95 :
9. Կիրակոս Պանձակեցի, էջ 45 :
10. Ա. Լատաթիւրացի, էջ 15 :

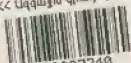
11. Բիբալէի Կոսրի, էջ 38:
12. Աւարէի Գոսրիժեցի, էջ 256—260:
13. Բիման Կաթ. Զամբու, էջ 281:
14. Եւթ. Կոս. Շահաթաթանեան, Խաթաթ-
գրութիւն Բ. 208—233:
15. Խաթգիս արքեպ. Զախաթեան Ճանա-
պարհարարութիւն Բ. մ. 108:
16. Բեարապ արքեպ. Սէրտանեան, «Փեղար-
քանիք» 110, 313—423:
17. Այիշան, Աուշիկք Թ. 105. Բիտական
29—32:
18. Սեւանոյ յիւր և ժանքերը. «Արարո»
1928 թ. գիրք Թ. 44—58:
19. Թիֆլիսից — Էջմիածին. Պ. Է. Խ. «Ար-
ևադանք» 1882 թ., Թ. 32, 308—309:
20. Յիշատակարան Ստեփանոս Վ.ի «Արա-
րատ» 1876, Եւնուար 17—19 էր.:
21. Կոչն Ստեփանոսի յիշատակարանը չըս-
տարեղութիւն — Ճանաթութիւններ
Գր. Տէր-Պողոսեանց, Տիֆլիս 1913:

0027740

915

«Ազգային գրադարան»

NL0027740

